

Univerzita Karlova – Fakulta humanitních studií

Bakalářská práce

Kognitivně-kulturní prototyp kategorizace v češtině

Praha 2009

PhDr. Pavla Chejnová, Ph.D.

Univerzita Karlova – Fakulta humanitních studií

Název bakalářské práce: Kognitivně-kulturní prototyp kategorizace v češtině

Cognitive cultural prototype of categorization in Czech

Vedoucí bakalářské práce: PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

Autorka bakalářské práce: PhDr. Pavla Chejnová, Ph.D.

Boloňská 306

Praha 10 – Horní Měcholupy

109 00

Praha 2009

Univerzita Karlova – Fakulta humanitních studií

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze dne 13. 5. 2009

Pavla Chejnová

Univerzita Karlova – Fakulta humanitních studií

Mnohokrát děkuji všem, kteří mi pomohli realizovat tento projekt, zejména pak panu doktoru Janovcovi, vedoucímu této práce. Dále bych chtěla poděkovat všem respondentům a zadavatelům, kteří se na výzkumu podíleli.

Pavla Chejnová

Obsah

1. Úvod.....	8
2. Teoretická východiska.....	9
2.1 Základní oblasti zkoumání.....	9
2.2 Vývojové trendy psycholingvistiky.....	9
2.3 Jazykové univerzálie.....	11
2.4 Univerzální a relativní v kognitivistickém přístupu.....	12
2.5 Uspořádání mentálního lexikonu.....	13
2.6 Kategorizace.....	13
2.7 Sapir-Whorfova hypotéza.....	14
2.8 Subjektivismus, nebo objektivismus?.....	15
2.9 Teorie významu.....	16
2.9.1 Referenční teorie významu.....	16
2.9.2 Definiční teorie / Teorie sémantických rysů.....	17
2.9.3 Teorie významového prototypu.....	17

2.9.4 Sloučení teorie sémantických rysů a teorie významového prototypu.....	18
2.10 Jazykový obraz světa.....	18
2.11 Významový stereotyp.....	20
2.12 Osvojování slov u dětí a kategorizace.....	22
3. Metodologická část.....	23
3.1 Metoda výzkumu.....	23
3.2 Sestavování dotazníku.....	23
3.3 Výběr vzorku.....	24
3.4 Metody vyhodnocování a interpretace získaných dat, hodnocení kvality výzkumu.....	26
3.5 Objektivita, reliabilita a validita výzkumu.....	26
3.6 Zadání výzkumu – dotazník.....	28
4. Empirická část.....	29
4.1 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii domácí užitkové zvíře.....	29
4.1.1 Specifika odpovědí v kategorii domácí užitkové zvíře z hlediska věku a pohlaví.....	30
4.1.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii domácí užitkové zvíře.....	32
4.2. Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii dopravní prostředek.....	33
4.2.1 Specifika odpovědí v kategorii dopravní prostředek z hlediska věku a pohlaví.....	34

4.2.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii dopravní prostředek.....	36
4.3 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii lesní zvěř.....	37
4.3.1 Specifika odpovědí v kategorii lesní zvěř z hlediska věku a pohlaví.....	38
4.3.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii lesní zvěř.....	40
4.4 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii nábytek.....	41
4.4.1 Specifika odpovědí v kategorii nábytek z hlediska věku a pohlaví.....	42
4.4.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii nábytek.....	43
4.5 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii ovoce.....	44
4.5.1 Specifika odpovědí v kategorii ovoce z hlediska věku a pohlaví.....	45
4.5.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii ovoce.....	47
4.6 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii zelenina.....	48
4.6.1 Specifika odpovědí v kategorii zelenina z hlediska věku a pohlaví	49
4.6.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii zelenina.....	51
4.7 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii strom.....	52
4.7.1 Specifika odpovědí v kategorii strom z hlediska věku a pohlaví.....	53
4.7.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii strom.....	55
4.8 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii květina.....	56

4.8.1 Specifika odpovědí v kategorii květina z hlediska věku a pohlaví.....	57
4.8.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii květina.....	58
5. Závěr.....	59
6. Literatura.....	61
7. Anotace.....	64

1. Úvod

Tato bakalářská práce se zabývá problematikou kognitivně-kulturního prototypu a kategorizace v jazyce a myšlení současných českých rodilých mluvčích. Teorie významového prototypu patří k základním okruhům zkoumání kognitivní lingvistiky, disciplíny, která zkoumá jazyk z funkčního hlediska, v souvislosti s myšlením a kulturou. Jedná se tedy o oblast interdisciplinární, jež má blízko k psychologii, sociologii, ale i k neurovědám. Jelikož se jedná o disciplínu poměrně mladou, odvíjí se tato práce od teoretických východisek formulovaných za poslední půlstoletí (viz níže).

Úvodní, teoretická část shrnuje základní teoretické poznatky vztahující se k tématu. Hlavními východisky jsou pro mne *teorie významového prototypu* a *teorie jazykového obrazu světa*, vycházím z české i zahraniční literatury. V textu operuji s termíny převzatými z české i zahraniční literatury. Příjmení lingvistek až na výjimky nepřechyluji.

Empirická část vychází z výzkumu, který mapuje kognitivně-kulturní prototypy některých kategorií v jazyce současných českých rodilých mluvčích. Analyzovala jsem dotazníky získané od 1689 respondentů, z toho bylo 711 mužů / chlapců a 978 žen / dívek. Získané odpovědi jsem rozdělila do několika skupin podle věkových kategorií (6 – 13 let, 14 – 17 let, 18 – 35 let, 36 – 50 let, nad 50 let). Respondenti vyplňovali dotazník (8 položek, více viz *Metodologická část*). Získané výsledky byly dále analyzovány z hlediska proměnných, které byly pro můj výzkum relevantní, v tomto případě se jednalo o věkovou a genderovou charakteristiku. Všechny získané údaje byly přehledně klasifikovány a procentuelně kvantifikovány. Interpretace dat byla provedena na základě hledisek kognitivně-kulturních, sémantických a v neposlední řadě pragmatických.

Závěrečná kapitola shrnuje poznatky vyplývající z odpovědí respondentů. U některých kategorií se povedlo najít přibližný prototyp a stanovit jeho charakteristiku, u jiných naopak odpovědi zůstaly rozptýleny mezi vícero pojmů, jeden vyhraněný prototyp se tedy najít nepodařilo.

2. Teoretická východiska

2.1 Základní oblasti zkoumání

Ve svém výzkumu musím vycházet z poznatků dvou vědeckých oblastí. Prvním je *kognitivní věda*, druhým *psycholingvistika*.

Kognitivní věda je víceoborové vědní odvětví, které zkoumá lidské myšlení a inteligenci. Kognitivní psychologie se zabývá otázkou, jak lidé vnímají informace, učí se jim, pamatují si je a přemýšlejí o nich (Sternberg, 2002). Jednou z nejzajímavějších oblastí výzkumu je vztah mezi jazykem a myšlením.

Psycholingvistika zahrnuje široké spektrum tematických okruhů: produkci a porozumění řeči, problematiku mentálních struktur, vztah jazykové kompetence a performance, mentální reprezentaci lingvistických konstruktů, vztah jazyka a myšlení, osvojování jazyka dítětem, učení se cizím jazykům a bilingvismus, neurologické základy jazyka, psychofonetiku atd.

Tuto tematickou šíři lze omezit dvěma způsoby: buď se zaměřit spíše na produkci a recepci řeči jako individuální mentální procesy a na to, jak jsou jazykové znaky mentálně reprezentovány, nebo vycházet z řečové komunikace (Švehlová, 1996).

2.2 Vývojové trendy psycholingvistiky

Počátky psycholingvistiky klademe do 50. let 20. století. Formovala se v USA na pomezí psychologie, strukturní lingvistiky a teorie informace. V počátku byla těsně spjata s psychologií, která byla pod vlivem *behaviorismu*. Nejznámějšími představiteli behavioristicky orientované psycholingvistiky jsou psychologové B. F. Skinner a Ch. E. Osgood. Užívání jazyka bylo v té době považováno za naučené chování, které člověk získává v procesu učení jako každou jinou dovednost, proces učení se chápal jako reagování jedince na podněty, které dostává zvnějška (Nebeská, in Altmann, 2005). Tato teorie opomíjela jednak vrozené predispozice k řečovému chování, jednak pragmatické faktory fungování řeči, roli produktora a recipienta, vliv kontextu.

Opačné stanovisko zaujímal generativní lingvisté, především Noam Chomsky, později S. Pinker a R. Jackendoff. Ti akcentovali vrozené jazykové struktury a věnovali se hlavně syntaktickým pravidlům. Vrozené fyziologické a psychické mechanismy považuje generativní psycholingvistika za rozhodující v osvojování jazyka, mají největší vliv na

strukturu jazyka. Studium jazykových struktur pomáhá mechanismy fungování jazyka odhalovat. Nejsilnějším argumentem ve prospěch této teorie (teorie nativismu) je rychlost, se kterou si dítě jazyk osvojuje. Dítě slyší omezený počet vět, často defektních, a přitom si osvojí správně jazykové struktury. Jakmile člověk jazyk ovládne, je schopen tvořit nekonečné množství vět, které nikdy předtím neslyšel.

Tito výzkumníci se domnívají, že jazykové učení má genetický základ, že je dítě neurologicky naprogramováno k učení se jazyku. Toto genetické navádění doplňuje dostupné informace, které dítě v řeči vyslechne, a umožňuje postup v učení (Chomsky, 2006; Gleitman, 2003; Pinker, 1994). Dítě je citlivé vůči vzorcům, které se v jazyce objevují, při osvojování gramatických pravidel. Postupně všeobecná rozlišovací schopnost mizí a dítě je nadále citlivé už jen vůči vlastnímu jazyku – to se projeví například na rovině fonetické. Od určitého věku už dítě dokáže rozlišovat jen fonémy svého mateřského jazyka. Při testování kolem jednoho a dvou měsíců věku děti kterékoliv národnosti reagují na jakýkoliv kontrast, který se v jakémkoliv lidském jazyce vyskytuje. V šesti měsících věku lze pozorovat určité odlišnosti ve fonetické citlivosti a ve dvanácti měsících věku je citlivost dítěte vůči cizím kontrastním hláskám významně snížena (Gleitman, 2003). Neurologický program určuje *univerzální strukturu* sdílenou všemi jazyky. Jazyky se samozřejmě od sebe odlišují, ale tyto odlišnosti se týkají jen několika detailů (*parametrů*), které jsou jen miniaturními variacemi této struktury.

Jiný názor zastává např. Altmann (2005) – podle něj je jazyk naučený, děti reagují na různé druhy vstupů, kterých se jim dostává. Vrozená je tedy jen predispozice reagovat a podle druhů vstupů se přizpůsobovat a učit.

Behaviorismus i nativismus vyšly z extrémních stanovisek (Nebeská, in Altmann 2005). Žádný z těchto směrů nezkoumal jazyk v reálné komunikaci, oba opomíjely pragmatické aspekty řečové komunikace.

Koncem 60. let 20. století se objevuje kontextová psycholingvistika / komunikační psycholingvistika. Důraz je kladen na komunikační funkci jazyka, na pragmatické činitele, produktora, recipienta, jejich psychologické a sociální charakteristiky, na vliv širšího kontextu, je brán v potaz čas a místo, kde ke komunikaci dochází.

Kognitivní psycholingvistika jako součást kognitivních věd klade důraz na mentální předpoklady užívání jazyka, a to jak vrozené, tak získané předchozí komunikační zkušenosti. *Zkoumá procesy produkce a porozumění řeči, mentální struktury v mysli jedince, o které se tyto procesy opírají, obsahy, organizaci, vytváření a fungování těchto struktur* (Nebeská, in Altmann 2005, s. 291). Komunikační i kognitivní psycholingvistika nestojí na extrémních

stanoviscích, jsou svým zaměřením otevřenější. Současná psycholingvistika vychází ze syntézy obou těchto paradigmat.

2.3 Jazykové univerzálie

Výzkumy dokazují existenci určitých jazykových rysů, které jsou společné všem známým jazykům. *Teorie jazykových univerzálií* předpokládá univerzální existenci některých rysů v jazyce. Povaha univerzálií je buď absolutní, platí všude, což ovšem nelze prokázat; nebo je relativní a pak je ekvivalentní tendenci, sklonu (Čermák, 1997).

K absolutním univerzáliím, takovým, které mají všechny známé jazyky, patří např.

- 1) jazyky mají 10-70 fonémů (foném = minimální funkční jednotka jazykového systému schopná rozlišit význam slova), z toho minimálně dva vokály;
- 2) deiktické (odkazovací prostředky);
- 3) číslovky
- 4) gramatická slova bez vlastního lexikálního významu;
- 5) vlastní jména (*propria*);
- 6) věta má zpravidla dvoučlennou stavbu (subjekt a predikát).

Palek (1989) definuje pojem *obecná lingvistika*. Obecná lingvistika se zabývá jazykem jako jevem univerzálním, základním atributem člověka. Cílem obecné jazykovědy je nalezení a objevení obecných vlastností, rysů jazyka, které jsou společné jednotlivým jazykům, a to jak v aspektu synchronním, tak aspektu diachronním. Výsledkem má být stanovení obecných zákonitostí, které řídí jazykový systém, a zákonů jazykového vývoje. Rozsah obecné lingvistiky se týká fonetiky, gramatiky a pro můj výzkum stěžejní sémantiky. *Jednota vnějšího světa (objektivní reality) umožňuje hovořit o univerzálnosti sémantiky. Jediné objektivní podmínky vytváření řeči, tj. též zvukový orgán společný v podstatě všem lidem, umožňuje hovořit o univerzálnosti fonetiky. Fungování jazyka v podstatě jediným způsobem umožňuje hovořit o univerzálnosti syntaxe* (Palek, 1989, s. 56).

Univerzálie existují v jazyce pravděpodobně proto, že všichni lidé mají stejně uspořádané smyslové orgány a vnímají tedy podobně. Předpokládáme, že i svět uchopují podobně a kategorizují podobným způsobem.

Z výše zmiňovaných oblastí je pro můj výzkum důležitá především sémantika, zabývající se významy slov. Dále se tedy budu věnovat obecně mentálnímu uspořádání naší

mozkové databáze, ponechám stranou gramatiku a fonetiku. Především se budu podrobně věnovat kategorizaci.

2.4 Univerzální a relativní v kognitivistickém přístupu

Existují dva protichůdné názory na povahu lidského poznání ve vztahu k jazyku, podle toho, jak závažná úloha se připisuje mateřskému jazyku. *Univerzalisté tvrdí, že to podstatné je pro lidi jakožto pro příslušníky jednoho biologického druhu společné a že se tato relativní „stejnost“ ukazuje i v sémantické struktuře jednotlivých jazyků; že lidstvo sdílí jakousi psychickou jednotu, a to, v čem se lišíme, má jen marginální hodnotu* (Vaňková, 2007).

Podle relativistů se naopak lišíme v kategorizaci podle toho, jaký mateřský jazyk jsme v dětství přijali a rozvíjeli v určitém kulturním prostředí. Jazyk je pak nazván brýlemi, kterými hledíme na svět. Různé jazyky tak disponují odlišnými pojmy – např. v češtině chybí přesný překlad slov *pet* (domácí mazlíček, u nás však toto slovo nese lehce pejorativní konotace, užívá se i spojení domácí zvířátko), *babysitter* (dívka na hlídání). Většinu pojmů však sdílíme s ostatními národy, každý jazyk disponuje základní slovní zásobou, kam patří např. (převzato a upraveno dle Vaňkové a kol., 2005):

- 1) Substance (bytosti a věci);
- 2) Determinátory (stejný, jiný, tento);
- 3) Kvantifikátory (jeden, dva, mnoho, všechno);
- 4) Mentální predikáty a slovesa smyslové zkušenosti (myslet, vědět, chtít);
- 5) Mluvení (říkat, slovo, pravda);
- 6) Akce a události (dělat, stát se);
- 7) Hodnocení (dobrý, špatný);
- 8) Deskripce (velký, malý);
- 9) Existence a vlastnění (být, mít);
- 10) Život a smrt (žít, zemřít);
- 11) Metapredikáty (ne, možná, asi);
- 12) Spojování dějů logickými vztahy (protože, jestliže, kdyby);
- 13) Čas (kdy, teď, potom, brzy);
- 14) Prostor (kde, zde, pod, nad, daleko);
- 15) Intenzifikace (velmi, víc);
- 16) Taxonomie (část, druh);

17) Podobnost (jako)

2.5 Uspořádání mentálního lexikonu

Zůstaneme-li u univerzalistického přístupu k jazyku, tedy toho, který vychází z předpokladů společných všem lidem bez rozdílu, je třeba zmínit uspořádání mentálního lexikonu, které se patrně zakládá na vrozených strukturách (viz argumenty o nativismu níže).

Jedním z předních úkolů psycholingvistiky je zjistit a popsat, jakým způsobem je v mozkové databázi organizována slovní zásoba. Mentální slovník patří oproti mentální gramatice k lépe popsaným jevům, protože lze pomocí asociačních testů zjistit určité obecné tendence. *Klasickou představou o mentálním slovníku se stala představa (sémantické) sítě, v níž význam každého slova je dán vztahem k významům slov okolních* (Nebeská, 1992, s. 73). Nejčastěji uváděné způsoby mentálního slovníku (dle Nebeské, 1992) jsou:

- 1) uspořádání na základě sémantických polí (stůl, postel, židle, skříň);
- 2) uspořádání na principu koordinačním (červená, modrá, zelená);
- 3) uspořádání na principu subordinačním (barvy: červená, modrá, zelená);
- 4) párové uspořádání (muž – žena, černý – bílý, východ – západ);
- 5) paradigmatické uspořádání, např. synonymické (laskavý, milý, vlídný, přívětivý);
- 6) syntagmatické uspořádání reflektující usouvztažňovací funkci jazyka (krásná kniha, dítě spí, stavět dům);
- 7) uspořádání na základě gramatických kategorií dle slovních druhů a morfologického paradigmatu každého ohebného slova;
- 8) uspořádání na základě zvukové blízkosti (novoučkový, krat'oučkový, kulat'oučkový).

2.6 Kategorizace

Nyní se vrátíme k přístupu, který reflektuje jak univerzální, tak relativní vlastnosti jazyka. Utříd'ování informací o okolním světě by nebylo možné bez kategorizování. Porozumíme-li tomu, jakým způsobem si utříd'ujeme informace o světě do určitých kategorií, porozumíme částečně i procesu našeho myšlení. Kategorizují i nižší živočichové, když dělí potravu na přijatelnou a nepřijatelnou, když posuzují okolní prostředí z hlediska výhodnosti přežití.

Kategorizace je převážně automatická a podvědomá, většinou si ji plně uvědomujeme jen v problematických případech, když si nejsme jisti, zda daná věc do určité kategorie spadá. Do kategorií třídíme nejen lidi, zvířata a neživé objekty, ale i abstraktní pojmy (emoce, vztahy, vědecké pojmy, systémy vlády apod.).

Eleanor Rosch, která věnovala studiu kategorizace většinu své vědecké kariéry, vychází ze dvou premis (citováno z Lakoff, 2006, s. 20):

- 1) *Pokud jsou kategorie definovány pouze vlastnostmi sdílenými všemi členy, pak by neměly existovat členy kategorie, které jsou lepšími příklady této kategorie než jakýkoliv jiný člen.*
- 2) *Pokud jsou kategorie definovány pouze vlastnostmi typickými pro jejich členy, pak by kategorie měly být nezávislé na zvláštnostech bytostí, které kategorizaci provádějí.*

Výzkumy E. Rosch a dalších badatelů včetně mého však tyto hypotézy naprosto vyvracejí. Pro většinu kategorií existují v myslích uživatelů jazyka prototypy, které reprezentují danou kategorii lépe než ostatní její členy. Zařazování do kategorií je podmíněno i vlastnostmi osoby provádějící kategorizaci, zvláště pak jejími kulturními zkušenostmi. Určité kategorie jsou důležitou součástí našeho kulturního vědomí a našeho zkušenostního komplexu. Změna kategorie odráží i změnu ve vnímání a nazírání. Všimněme si, jak odlišně kategorizují příslušníci jiných kultur. Projeví se to např. v odlišném chápání příbuzenských vztahů (Murphy, 2006), pojmenovávání barev a rozlišování dalších subtilnějších kategorií z okolního světa, jako jsou rostliny, zvířata a meteorologické jevy.

2.7 Sapir-Whorfova hypotéza

Antropolog Benjamin Whorf je přívržencem náhledu, že jazykové kategorie nám vnucují určité způsoby myšlení. Whorf pracoval jako požární inspektor a všiml si, že neopatrní pracovníci odhazovali cigaretové nedopalky do naftových barelů, které byly označeny jako prázdné – s katastrofickými následky, neboť tyto barely stále obsahovaly zápalné výpary. Whorf tvrdil, že důvod, proč to pracovníci dělali, byl, že v angličtině existuje jen jedno označení pro pojem „prázdný.“ Kdyby angličtina měla dvě slova, jedno pro „neobsahující žádnou tekutinu“ a druhé pro „neobsahující nic,“ dělníci by byli citlivější k tomuto rozlišení a nebylo by třeba volat tak často požárního inspektora (Whorf, in Gleitman, 2003). Tyto důkazy ale nejsou považovány za příliš přesvědčivé, protože ve všech

jazycích existuje velká míra polysémních výrazů a lidé nemají potíže s rozlišováním jejich významů, když jsou slova užitá v náležitém kontextu. Ve Whorfově příkladu má slovo *prázdný* dva významy: 1) neobsahující nic, 2) neobsahující pozorovatelné (pevné či kapalné) látky. Český jazyk se rovněž vyznačuje velkou homonymií a polysémií výrazů (např. lexémy *oko*, *kohoutek*, *kolej*), aniž by měli mluvčí potíže s rozlišováním významu.

Dalším příkladem ve prospěch této hypotézy jsou výzkumy u Eskymáků. Zjistilo se, že používají širší škálu pro pojmenování různých druhů sněhu. Jiné příklady – např. různé diferenciaci barevného spektra, zpočátku rovněž hovořily ve prospěch této teorie, ale byly vyvráceny (Gleitman, 2003). Příslušníci odlišných kultur sice používají omezenější pojmový aparát pro vyjádření barev, barvy ale rozlišují se stejnou přesností jako příslušníci evropské a americké kultury.

Další studie – např. výzkum vnímání tvarů, výrazů obličeje – mají podobné výsledky, což vedlo mnoho výzkumníků k závěrům, že všechny národy, bez ohledu na to, jakým jazykem hovoří, vnímají svět přibližně stejným způsobem (Gleitman, 2003).

2.8 Subjektivismus, nebo objektivismus?

Náš pojmový systém, v jehož rámci myslíme a jednáme, má v podstatě metaforickou povahu. Pojmy strukturují všechno, co vnímáme, jak se pohybujeme ve světě a jaké vztahy si vytváříme k ostatním lidem (Lakoff, Johnson, 2002).

Jako příklad je u Lakoffa a Johnsona uvedena metafora *spor je válka*. O sporu mluvíme terminologií války, volíme strategie, útočíme, obhajujeme své pozice, vítězíme nebo jsme poraženi. Podobně funguje metafora *čas jsou peníze*. O čase hovoříme v termínech, které běžně užíváme při hovoru o penězích: *časem plýtváme*, *čas šetříme*, *čas nám dochází nebo zbývá*, *čas můžeme promrhat nebo někomu věnovat*... Čas je tedy právě tak jako peníze omezený a cenný zdroj.

Podstatou metafory je chápání a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci. Její užívání se vyznačuje systematičností a koherencí.

Metafora vždy postihuje jen jeden z aspektů daného pojmu, ostatní ukrývá – např. chápeme-li spor jako válku, všechny ostatní aspekty sporu zůstávají v pozadí. Opomíjíme tak fakt, že ve sporu může být i určitý podíl kooperace, mluvčí mohou získat nový náhled na věc, dojít k novému, originálnímu řešení, konsensu či kompromisu apod. Metafora *komunikace je posílání potrubím*, *jazykové výrazy jsou nádoby*, *myšlenky jsou objekty* upozaďuje vliv

kontextu a mluvčích na komunikaci. Ukázkou této metafory jsou výroky *To jsou jen prázdná slova, pokus stěsnat více myšlenek do méně slov, jeho zpráva přináší jen málo nového*.

V evropské a americké kultuře se objevují dva mýty, mýtus objektivismu a mýtus subjektivismu (Lakoff, Johnson, 2002). Podle mýtu objektivismu se svět skládá z předmětů, které mají vlastnosti nezávislé na lidech a okolí. Svět poznáváme poznáváním předmětů a jejich vztahů. Předměty chápeme na základě vztahů a pojmů. Existuje jistá, objektivní realita, slova mají pevné významy, lidé mohou být objektivní a racionální. Metafoře a všemu subjektivnímu je lépe se vyhnout. Naše kultura vychází spíše z tradic objektivismu, v lingvistice jsou to např. představitelé empirického amerického strukturalismu (Bloomfield, Harris) a racionalistického strukturalismu (Jakobson, Whorf, Sapir, Chomsky).

Podle mýtu subjektivismu se spoléháme na smysly, jimž nelze důvěřovat. Nejdůležitější jsou pocity. Objektivita je nebezpečná, protože opomíjí individualitu člověka. Metafora je nezbytná pro vyjadřování našich zkušeností. Strach z metafory je strachem ze subjektivního a z fantazie.

Lakoff a Johnson se nepřiklání ani k jednomu z těchto mýtů, volí třetí možnost, experienciální (zkušenostní) syntézu. Metafora spojuje rozum s fantazií, je to imaginativní racionalita. Pomáhá nám pochopit naše pocity, estetické zkušenosti, morální praxi a duchovní uvědomění. Metafora je jedním ze základních mechanismů, které pro porozumění vlastní zkušenosti máme. Může tvořit nové významy, vytvářet podobnosti, a tím i vymezovat novou skutečnost.

Měli bychom si být vědomi antropocentrismu, tedy faktu, že veškeré významy jsou de facto lidskými výtvoři. Fungují vždy ve vztahu k lidským parametrům, např. k rozměrům lidského těla (*velký, malý, sousto*); k možnostem člověka co do jeho fyzického a smyslového vybavení (*slyšitelný, bolet, těžký, slaný*); vzhledem k prospěšnosti (*jedlý, užitečný, nebezpečný*) apod. *Jazykový obraz světa je vždy hodnotící, a kritériem hodnocení bývá právě lidské stanovisko, vycházející z lidských možností, potřeb a zájmů* (Vaňková, 2007).

2.9 Teorie významu

2.9.1 Referenční teorie významu

Podle tohoto přístupu je význam slova či slovního spojení cokoliv, k čemu ve světě odkazuje. V tomto případě slova fungují jako vlastní jména: Jméno *George Washington* je chápáno jako jméno určité osoby, jméno *Atény* jako název města v Řecku. Referenční teorie

významu tvrdí, že *třešeň* je jméno určitého ovoce a *lokomotiva* jméno určitého dopravního prostředku. Rozumět těmto slovům jednoduše znamená znát věci, které jsou označovány (Gleitman, 2003).

2.9.2 Definiční teorie / Teorie sémantických rysů

Pojem je rozkládán na soubor složek tvořený jeho znaky, které jsou pro definici kategorie jednotlivě nutné a společně postačující (Sternberg, 2002). Každý znak je základním prvkem kategorie, společně vlastnosti jednoznačně definují kategorii. Z tohoto pohledu se tedy plný význam slova *starý mládenec* skládá z následujících sémantických rysů: *svobodný, člověk, dospělý, mužského rodu*. Některé kategorie se ovšem nedají tak přesně rozložit do vlastností. Např. jednou ze základních vlastností ptáků je létat, ovšem spousta ptáků nelétá, přesto je za ptáky považujeme.

2.9.3 Teorie významového prototypu

Teorie prototypu předpokládá, že kategorie jsou tvořeny na základě charakteristických znaků, které popisují typický člen kategorie (Sternberg, 2002). Podle teorie prototypů je význam mnohých slov popsán jako celá sada rysů, z nichž žádný není sám o sobě nezbytný nebo dostatečný. Pojem je tedy utvářen strukturou rodinné podobnosti (Gleitman, 2003). Hypotéza rodinné podobnosti vychází z představy, že členy kategorie mohou být ve vzájemném vztahu příbuznosti, aniž by všechny členy měly společné vlastnosti, které definují tuto kategorii (Lakoff, 2006). Wittgenstein (1953) si povšiml, že nelze nadále chápat kategorie jako jasné ohraničené skupiny jevů, které mají stejné vlastnosti. Pojem kategorie metaforicky vztahuje k představě rodiny: členové jedné rodiny jsou si v mnoha ohledech podobní, mají stejnou postavu, rysy tváře, barvu vlasů a očí apod. Ne všichni členové této rodiny sdílejí všechny dané rysy. Všichni členové rodiny však sdílejí některé rysy s ostatními, což činí z rodiny kategorii.

Kategorie nemívá pevnou hranici, je možno ji rozšiřovat o nové členy. Některé členy danou kategorii reprezentují lépe než jiné, patří k centrální oblasti kategorie. Jiné nejsou tak dobrým příkladem pro danou kategorii, patří k periferní oblasti kategorie.

Podle Rosch (1978) má každý uživatel jazyka v paměti mentální prototyp pro každý pojem. Tyto prototypy se odvíjejí od našich zkušeností, takže každý prototyp je něco jako průměr všech příkladů dané věci, se kterými se jedinec setkal. Prototyp je tedy přímo závislý

na kultuře, v níž jedinec vyrůstal. Když osoba spatří nějaký nový předmět / entitu, posuzuje ho v konfrontaci s prototypem – zvažuje, za daná entita sdílí s prototypem dostatečné množství vlastností, aby mohla být zařazena do dané kategorie.

Sedláčková (2004) uvádí pro prototypy synonymní výraz *bazální pojem*. Bazální pojmy charakterizují nejtypičtější vlastnosti určité třídy pojmů. *Studium prototypů vychází z povahy každodenních pojmů, které jsou pojaty jako ostře neohraničené množiny znaků. Ve výzkumech jsou stanoveny tzv. bazální pojmy, které charakterizují nejtypičtější vlastnosti určité třídy pojmů* (Sedláčková, 2004, s. 72).

2.9.4 Sloučení teorie sémantických rysů a teorie významového prototypu

Teorie sémantických rysů není v rozporu s teorií významového prototypu. Z obou teorií je možno vytvořit kompromisní teorii. Gleitman (2003) ilustruje sloučení dvou zmiňovaných teorií na příkladu pojmu *babička*. Podle teorie sémantických rysů je babička rodič rodiče, ženského rodu. V myslích uživatelů jazyka ale existuje i prototyp babičky, která má určité vlastnosti. Babičkovská babička je šedovlasá stará dáma, která peče koláče (v našem kulturním kontextu spíše buchty) a má laskavý pohled. Máme tedy na mysli „babičkovské“ vlastnosti, nikoliv rodinné vztahy. V některých případech se spoléháme více na prototyp, v jiných vycházíme z definičních rysů. V jednom případě můžeme tedy považovat za babičku i babičkovskou starou dámu, která nikdy neměla děti (vycházíme z prototypické představy babičky). Ve druhém případě budeme za babičku považovat atraktivní čtyřicátnici, které se právě narodilo vnouče (vycházíme z definičních sémantických rysů). Prototypické představy uživatel jazyka jsou samozřejmě odlišné i v různých generacích, je proto možné, že současné děti budou operovat jinou představou prototypické babičky.

2.10 Jazykový obraz světa

Zprvu zcela nezávisle na americkém kognitivismu se začal v 80. letech 20. století v polském Lublinu formovat přístup nazvaný *jazykový obraz světa*, zpočátku zejména v souvislosti s etnolingvistikou a folklorními texty (Vaňková, 2007). Tento přístup je bližší našemu evropskému chápání světa, studuje jazyk v těsném sejetí s kulturou. Přitom zohledňuje základní principy utváření obrazu světa v jazyce: antropocentrismus, pojmovou metaforu i teorii kategorizace na základě prototypu.

Vaňková a kol. (2005) uvádějí následující vlastnosti jazykového obrazu světa podle J. Kajfosze: heterogenost, dynamičnost, výběrovost, axiologičnost, integrálnost a kontextuálnost a transcendentnost. Uvedu tyto vlastnosti do vztahu s výsledky výzkumu, který jsem prováděla.

- 1) *Heterogenost*. Jazykový obraz světa není jednolitý, ale naopak je mnohvrstevný, komplikovaný, někdy i vnitřně rozporný. Je rozrůzněný teritoriálně (dialekty), sociálně (sociolekty, např. slang), stylově (styl prostě sdělovací, odborný, publicistický a umělecký). Prototypickou komunikací je pak komunikace běžná, každodenní, do jisté míry i naivní a plná subjektivity. Pro výzkum kognitivně-kulturních prototypů je mezilidská každodenní komunikace lepším zdrojem poznatků než např. odborné texty určené jen erudovanému publiku. V mém výzkumu se ukázala řada rozporů: někteří mluvčí např. považují meloun za ovoce, jiní za zeleninu, pes je některými hodnocen jako domácí užitkové zvíře, jiní by ho považovali spíše za mazlíčka apod., výpovědi se často lišily vzhledem k pohlaví respondenta (viz empirická část).
- 2) *Dynamičnost*. Jazykový obraz světa se v průběhu dějin proměňuje. Na jazykový obraz světa mají vliv okolní jazyky, média, reklama, ale i snahy některých skupin o změnu nějakého negativního stereotypu. Např. v rámci genderových studií se snaží některé autorky odstranit stereotypy připisované ženám (slabší pohlaví, submisivita, citovost, hloupá blondýnka), národní programy se snaží o odstraňování rasových stereotypů, příslušníci některých povolání se také brání negativní stereotypizaci (policisté, učitelé, zdravotní sestry). V mém výzkumu se ukázala velká míra dynamičnosti právě v rozdílech mezi jednotlivými věkovými kategoriemi – např. mladší respondenti volili jako prototyp daleko častěji exotické ovoce, zatímco starší respondenti spíše ovoce u nás běžně pěstované.
- 3) *Výběrovost*. Některé aspekty skutečnosti jsou v jazykovém obrazu světa brány v potaz více, jiné méně, část reality je tak nutně opomíjena. Některým jazykům chybí lexémy pro skutečnosti, které neměli jejich uživatelé potřebu vyjadřovat (v češtině nemáme překlad anglického slova *pet*, přestože pojem domácího zvířete chovaného pro radost u nás v současnosti existuje). Někdy dochází spolu s obohacováním kultury o nové skutečnosti i k obohacování jazyka, tedy k přejímání těchto pojmenování přímo z cizích jazyků. Tak i v mém výzkumu se vyskytovaly pojmy, které mají jen přejaté pojmenování (prototyp ovoce litchi, kaki).

- 4) *Axiologičnost*. Jazykový obraz světa je hodnotící, okolní svět vnímáme na ose dobré – špatné, domácí – cizí, užitečné – neužitečné apod. Toto hodnocení je vždy antropocentrické, vycházející z našeho vztahu k okolnímu světu. Předpokládám, že k pojmům, které respondenti volí jako prototypy určitých kategorií, nemají negativní vztah, i když tuto možnost nemůžeme úplně vyloučit. U některých předpokládám spíše vztah pozitivní (např. volba psa jako prototypu domácího zvířete může vycházet z kladného vztahu respondenta ke zvířeti, právě tak volba jahody jako prototypu ovoce může naznačovat jeho oblibu). Výzkum afektivního zaměření však směřuje nad rámec této bakalářské práce.
- 5) *Integrálnost a kontextuálnost*. Těžko může rozlišovat mezi slovníkovou (jazykovou) definicí slova) a mimojazykovou reflexí dané věci. Třetím typem nazírání skutečnosti je vztah pragmatický, praktický; ten je pro jazykový obraz světa klíčový. Jazykový obraz světa se orientuje na zacházení s věcmi, na přirozený svět. Svět je nazírán z hlediska smyslu, který má pro člověka. I v mém výzkumu se ukazuje tato tendence – např. jako prototypy užitkového zvířete jsou uváděna převážně zvířata mnohostranně užitková apod. Prototypy obecně jsou věci, se kterými mají respondenti více zkušeností, entity, které jsou v naší kultuře více zakotvené.
- 6) *Transcendentnost*. Jazyk přesahuje lidskou smyslovou zkušenost. I o tom, co nemůžeme prožívat, můžeme hovořit. Existuje metajazyk, pomocí něhož jsme schopni hovořit o jazyce – je tedy lidovou lingvistikou.

2.11 Významový stereotyp

Řekne-li se stereotyp, většina lidí si představí spíše kategorizování zabarvené negativními konotacemi (Vaňková a kol., 2005). Hovoří se o genderových stereotypích (prototypická žena klade velký důraz na zevnějšek, špatně řídí; prototypický muž je nepořádný, neempatický), rasových a národních stereotypích (viz níže), o stereotypických představách vztahujících se k příslušníkům určitých povolání (policista, učitelka, úředník). *Jako odborný pojem dnes stereotyp funguje (vždy se specifickým zacílením kromě sociologie, sociolingvistiky a sociální psychologie také např. v etnologii a kulturologii, v literární vědě a ve filosofii; souvisí především se společenským (a společensko-kulturním) rozměrem slov, respektive znaků, a v kolektivu sdílených a utvářených představ, které jsou za nimi* (Vaňková a kol., 2005. s. 84).

Stereotypnímu chápání podléhají i příslušníci národů. Národní stereotypy jsou pojímány jako vlastnosti typických představitelů určitých zemí. Vznikají zobecněním znalostí, které máme o příslušnících jednotlivých národů, odrážejí socioekonomické podmínky dané země, její historii, zvyky, mýty, legendy a hodnoty. Na šíření národních stereotypů se podílejí média, výchova a také třeba vtipy, které si o různých národech vyprávíme (Hřebíčková, Kouřilová, 2009). Tak může být stereotypně Čech pojímán jako Švejk, který má rád pivo, Skot jako lakomec, Američan jako pojídač hamburgerů apod.

Pojem prototyp se uplatňuje více v psycholinguistice a kognitivních vědách, nenese s sebou negativní konotace. Zatímco pojem prototyp užíváme spíše v souvislosti s věcmi, stereotypy aplikujeme spíše na lidi. Se stereotypickým očekáváním přistupujeme k příslušníkům určitých skupin dříve, než získáme konkrétní zkušenost s představitelem dané skupiny.

Lidé si předávají a vstřebávají společenské hodnoty a normy včetně stereotypů pomocí socializačního procesu. K stereotypní socializaci přispívá výchova v rodině, kontakt s vrstevníky i škola a média.

Kognitivněvývojové teorie vychází z předpokladu, že děti se učí stereotypům v rámci rozumových snah nalézt řád v sociálním světě. Hledají vzorce, pravidelnosti. Sandra Bem přichází v rámci kognitivněvývojového paradigmatu s teorií nazvanou *optická skla kultury*. To jsou předpoklady, jak by v dané kultuře měli její členové vnímat, cítit a jednat, reprodukuji určité typy jednání. Tyto vzorce jsou zabudovány do kulturních diskurzů, společenských institucí i myšlení jednotlivců. Proces osvojování různých stereotypů (např. genderových) je součástí enkulturace, a jelikož člověk je ve své kultuře domorodcem, vnímá svou kulturu jako danou, jedinou možnou. Proto se nám stává, že jiné kultury a jejich hodnoty vnímáme negativně, jako něco divného, nepatřičného, šokujícího (Bem, in Renzetti, Curran, 2003).

Podstatou prototypizace / stereotypizace je subjektivní generalizace. Jisté vlastnosti připisujeme všem příslušníkům dané kategorie (všem příslušníkům téhož povolání, téže národnosti, rasy). Stereotypy se však mohou různě lišit – Vaňková a kol. (2005) uvádí jako příklad pojem *cikán*, který s sebou nese jak pozitivní, tak negativní konotace (viz představa cikána jako nepřizpůsobivého občana x romantická představa o nespoutaných, svobodných a krásných, čestných cikánech v některých romantických dílech).

Stereotypy se liší i mezi kulturami. Překladatel knihy G. Lakoffa *Ženy, oheň a nebezpečné věci* (2006) Dominik Lukeš uvádí např. rozpory u pojmu *pracující matka* v české a anglické kultuře. Zatímco v Čechách je většina matek pracujících, v anglicky mluvících zemích je daleko více žen v pozici ženy v domácnosti (angličtina má proto i jednoslovný

termín *housewife*). Zde vyvstal i problém překladu názvu seriálu *Desperate housewives*, který byl nakonec přeložen jako *Zoufalé manželky*. Odlišné jsou i konotace vážící se k pojmům *bachelor* / *starý mládenec*. Zatímco v angličtině se jedná pravděpodobně o muže užívajícího si života a střídajícího partnerky, v češtině toto slovo vzbuzuje spíše představu samotáře a podivína. Stereotypy jsou tedy velmi těsně vázány na konkrétní kulturu, z tohoto hlediska odmítám i užívání pojmu *euroamerická kultura* – rozdíly ve stereotypizaci z hlediska rasy, genderu a ostatních charakteristik lidí se natolik liší, že je nelze slučovat. Podmínky, ve kterých vznikají stereotypy, jsou v americké kultuře odlišné od podmínek našich; obě kultury se vážou k jiným tradicím – např. v České republice neřešíme černoškou otázku, feminismus je stále jen okrajovým hnutím, zaměstnanost žen je považována za běžný standard, velké odlišnosti lze najít i v oblasti víry a náboženství, vzdělávání a hodnotového systému.

2. 12 Osvojování slov u dětí a kategorizace

Způsob, jakým si dítě osvojuje významy slov, hodně vypovídá o povaze kategorizace a třídění okolních jevů. Malé děti si osvojují slova základní slovní úrovně (*pes*) dříve než slova nadřazená (*zvíře*) a podřazená (*čivava*) (Rosch, 1978). Není tomu tak proto, že by děti slova základní úrovně slyšely častěji; pravděpodobně to souvisí s jejich predispozicí kategorizovat okolní jevy určitým způsobem. Pokud dítě slyší často vlastní jméno konkrétního psa, zobecní toto jméno tak, že ho přenese z vlastního jména na název celé základní kategorie – nejpřirozenější kategorie pro třídění zkušeností. Bude tak říkat konkrétním jménem (Punt'a) všem psům, které uvidí.

Další důkazy pocházejí z pokusů učit děti nová slova. Metoda spočívá v tom, že dítěti ukážeme nový předmět a označíme ho novým (neexistujícím) slovem. Výzkumník ukáže na předmět a řekne: „*To je bif*.“ Dítě bude slovo používat k popisu předmětů, které mají stejný tvar jako originál. Zjevně tedy chápe název jako označení pro celý předmět. Dítě bude považovat předmět za bif, i když bude mít odlišnou barvu nebo materiál (Gleitman, 2003).

3. Metodologická část

3.1 Metoda výzkumu

Cílem výzkumu bylo zachytit a popsat současný stav fungování kognitivně-kulturních prototypů a kategorizace v jazyce a myšlení současných českých rodilých mluvčích. K výzkumu byla použita dotazníková metoda. Jsem si vědoma faktu, že respondenti mohou být ovlivněni písemnou formou dotazníků a jejich odpovědi nebyly stoprocentně spontánní. Výhodou dotazníkové metody je však možnost objektivního vyhodnocení a kvantifikovatelnost údajů.

Dotazník je tvořen osmi otázkami (viz s. 28). Doba vyplňování dotazníků byla cca 5 minut. Vzhledem k dosažení maximální míry spontánnosti by měli respondenti trávit nad jednotlivými položkami dotazníku co nejkratší čas. Zadavatel byl vyplňování přítomen, aby mohl případně vyjasnit některé položky, neovlivňoval však respondenty, co se týče jejich výpovědí.

Kvůli velkému počtu dotazníků jsem poprosila o pomoc při zadávání i studenty Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. Studenti distribuovali dotazník ve školách v rámci svých pedagogických praxí na základních a středních školách a ve svých rodinách, přitom fungovali jako zadavatelé, byli tedy přítomni při vyplňování dotazníků.

3.2 Sestavování dotazníku

Po zkušenostech s vyhodnocováním výsledků výzkumů v oblasti humanitních věd jsem si stanovila dvě kritéria: dotazník musí být krátký a snadno vyhodnotitelný – vyhnula jsem se dvojhlahňovým otázkám a sugestivním distraktorům.

Pro výzkum kognitivně-kulturního prototypu jsou nejčastěji voleny dva typy úloh (Lakoff, 2006, Wichter, in Rickheit, G.; Bock, M., 1984):

- 1) Úlohy, které požadují po respondentech vypsání prototypu, který nejlépe odpovídá dané kategorii (tento typ úlohy jsem zvolila);
- 2) Úlohy, ve kterých respondenti hodnotí na určité škále, do jaké míry daná entita odpovídá zvolené kategorii (*Je stan ještě dům? Je továrna dům? Je vrabec lepší příklad ptáka než tučňák? Je velryba ryba?*)

Zvolila jsem první ze zmiňovaných metod, protože v rámci výzkumné sondy je třeba získat představu, které entity fungují v naší kultuře jako prototypy. V další fázi výzkumu je možné přistoupit k druhému typu úloh a získat tak i interpretace respondentů, proč určité věci/zvířata apod. splňují jejich představu prototypu lépe než jiné. Tento výzkum ale přesahuje záměr mé bakalářské práce a bude jen těžko realizovatelný s tak velkým počtem respondentů.

Dalším problémem, který bylo třeba řešit, byla volba kategorií ke zpracování. Proto jsem prováděla pilotáž. Ukázalo se, že u některých kategorií bylo třeba dodat upřesnění (např. je odlišné zadání kategorie *domácí zvíře* a kategorie *domácí užitkové zvíře*). Dále jsem poupravila kategorii *nábytek* na *kus nábytku*, protože někteří respondenti odpovídali kvůli asociačnímu spojení značku (*nábytek Asko*). Přesto se mi nepodařilo zabránit ve všech případech nedorozumění, jak ukáží dále v empirické části.

Kategorií bylo původně více, ale vynechala jsem ty, kde se odpovědi respondentů při pilotáži příliš rozcházely (jídlo, nápoj, barva, kus oblečení). Tyto kategorie pravděpodobně nemají vyhraněný prototyp, nicméně je možné je zařadit do dalších fází výzkumu. Pro potřeby této práce jsem se snažila zvolit takové kategorie, které vykazují alespoň částečnou míru shody v prototypu.

3.3 Výběr vzorku

Kvůli vyšší míře objektivity jsem pracovala s velkým množstvím respondentů. Pro pilotáž jsem zvolila soubor 85 respondentů, studentů Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. Po provedení pilotáže jsem poupravila některé položky (viz specifikace výše).

Mým záměrem bylo zkoumat fungování kognitivně-kulturního prototypu v celém generačním spektru, tedy od 6 let výše. Při stanovení dolní hranice jsem vycházela z potřeby, aby respondent uměl psát. Horní hranici jsem nestanovila. Dále bylo třeba vzít v potaz jazykové hledisko, bylo nutno vyřadit respondenty, kteří nejsou rodilými mluvčími českého jazyka. Tito respondenti se vyskytovali především u mladšího školního věku a s vyplněním dotazníku si nevěděli rady (byly to děti vietnamské a čínské národnosti). Vyřadila jsem rovněž dotazníky vyplněné slovensky, přestože se v odpovědích od českých neodlišovaly.

Dotazníky jsou anonymní, respondenti uvádějí pouze pohlaví a věk. Původně jsem uvažovala i o položce zaměstnání (eventuelně studium a typ školy), od toho jsem nakonec upustila, jelikož tyto faktory ovlivňují zkušenost respondenta až v pozdějším věku, zatímco kognitivně-kulturní prototyp se vytváří už v dětství. Ukázala-li se určitá kategorie (věk,

pohlaví) jako relevantní pro rozlišení, bylo to v analýze zohledněno (viz empirická část – specifika dle pohlaví a věku).

Získala jsem celkem 1689 respondentů následující věkové skladby:

věk respondentů	muži	ženy
6 – 13 let	138	118
14 – 17 let	126	149
18 – 35 let	292	447
36 – 50 let	101	165
nad 50 let	54	99
celkem	711	978

Řešila jsem problém, kde vést věkovou hranici. Nakonec jsem spodní hranici omezila věkem 6 let, důvodem byla nutnost umět psát, jelikož zadání bylo písemné. Nejmladší věkovou hranici jsem omezila věkem 13 let. Zde jsem vycházela z vývojových stádií dle Jeana Piageta. Od 11 – 12 let a během adolescence se nakonec vytváří **myšlení formální**, jehož grupování charakterizují vyspělou reflexivní inteligenci. V protikladu k dítěti adolescent uvažuje nezávisle na přítomnosti a uvažuje o věcech neaktuálních. Stává se schopným uvažovat hypoteticko-deduktivně (Piaget, 1970). V kategorii 14 – 17 let tedy budou respondenti už schopni všech typů mentálních operací, na rozdíl od kategorie 6 – 13 let.

U dalších věkových kategorií jsem se snažila rozčlenit věk dospělosti. Porovnávala jsem různá pojetí dospělosti u různých autorů zabývajících se vývojovou psychologií. Např. Vágnerová (2000) uvádí následující rozdělení: mladá dospělost 20 – 35 let, střední dospělost 35 – 45 let, starší dospělost 45 – 60 let. V pozdější publikaci (Vágnerová, 2007) hranice posouvá: mladá dospělost 20 – 40 let, střední dospělost 40 – 50 let, starší dospělost 50 – 60 let. Langmeier a Krejčířová (1998) uvádějí odlišné dělení: časná dospělost 20 – 25 let, střední dospělost do 45 let, pozdní dospělost do 60 let. Švancara (in Kuric, 1986) považuje za ranou dospělost věk od 20 do 32 let, za střední dospělost věk od 30/32 let do 46/48, za pozdní dospělost věk do 60/65 let. Pojmy raná dospělost, střední dospělost a pozdní dospělost jsou tedy velice relativní, takže jsem nakonec stanovila věkové hranice tak, aby se časové rozestupy příliš nelišily. V současnosti se hranice věkových stádií posouvají, délka života se prodlužuje (Sheehyová, 1999), proto jsem zvolila následující hranice: 18 – 35 let (mladí dospělí respondenti), 36 – 50 let (střední věk). Kategorii nad 50 let by bylo samozřejmě

možné dále členit, ale jelikož jsem zjistila, že se v ní nevyskytují signifikantní rozdíly v odpovědích, ponechala jsem ji celistvou. Věk v této kategorii byl tedy 51 – 89 let, největší procento respondentů v této skupině bylo ve věku 51 – 65 let.

3.4 Metody vyhodnocování a interpretace získaných dat, hodnocení kvality výzkumu

Při vyhodnocování jsem brala ohled na fakt, že se jedná o smíšený výzkum. Kvalitativní data jsou rovněž kvantifikována (viz tabulky odpovědí v celých číslech a tabulky odrážející procentuelní zastoupení u jednotlivých kapitol v empirické části).

Empirická část je rozdělena na 8 kapitol, v každé kapitole se věnuji jedné kategorii. Nejprve jsou udány počty odpovědí v procentech u pěti nejfrekventovanějších odpovědí v každé kategorii, pak následuje interpretace získaných dat. U každého pojmu jsem se snažila najít možná vysvětlení, proč konkrétní entita byla zvolena tak vysokým počtem respondentů jako prototyp, či proč se naopak odpovědi respondentů diverzifikovaly a jeden konkrétní prototyp nebyl nalezen. Zohlednila jsem, kde se s danou věcí / rostlinou / zvířetem apod. mohli v našem kulturním kontextu respondenti setkávat, jaké konotace a asociace si daný prototyp nese a proč tomu tak je.

Dále jsem analyzovala rozdíly v odpovědích z hlediska genderu a věku. Ukázalo se, že se často liší odpovědi žen od odpovědí mužů, analyzovala jsem možné příčiny tohoto faktu ve vztahu k předpokládanému fungování genderového stereotypu v naší kultuře.

Dále se mi podařilo prokázat vztah věku k volbě kognitivně-kulturního prototypu – zvláště signifikantní byl tento vztah u nejmladší a nejstarší věkové kategorie. Zatímco mladší respondenti volili často entity, které figurují v naší kultuře teprve nově, přestože se s nimi v současnosti často setkávají, starší respondenti byli méně ovlivněni současnou zkušeností a více volili prototypy vycházející z naší kulturní tradice.

3.5 Objektivita, reliabilita a validita výzkumu

Kognitivně-kulturní prototyp vychází z presupozic, které fungují pouze v naší mysli, nejsou zpravidla písemně zachyceny. Dotazník je však prezentován formou písemnou, je tedy možné, že budou respondenti ovlivněni prestižností psaného textu a jejich výpovědi budou méně spontánní, což nemusí vždy odpovídat skutečnému úzu. Jak se ukázalo, zvláště mladší respondenti chtějí někdy lépe zapůsobit a volí odpovědi, které jsou z jejich hlediska originálnější, což je ovšem v přímém rozporu s cílem výzkumu. Zde tedy spatřuji největší

úskalí, co se týče validity dotazníkového šetření, naštěstí se tyto irrelevantní odpovědi vyskytují velmi řídce (viz tabulky v empirické části).

Pokud bychom chtěli získat údaje o motivaci respondentů k napsání určité odpovědi, bylo by nutno provádět interview s každým z 1689 respondentů, což však přesahuje cíle této bakalářské práce.

Dotazníkové šetření považuji za dostatečně objektivní, jelikož přítomnost zadavatele respondenty nijak neovlivnila, zároveň však bylo vyplňování dotazníků monitorováno. Co se týče reliability, vyvstává opět problém dotazníkového šetření, ve kterém jsou odpovědi respondentů ovlivněny písemnou formou dotazníku. Přesto se domnívám, že vzhledem k velké shodě v odpovědích u většiny položek ani tento fakt nebyl v mém výzkumu příliš důležitý.

Z hlediska etického nepovažuji otázky daného dotazníkového šetření za nijak problematické, pokud by respondent měl pocit, že se otázka týká oblasti pro něho nepříjemné, může danou položku vynechat. K tomu však došlo spíše u nejmladší věkové kategorie z důvodu nepochopení úkolu.

3.6 Zadání výzkumu – dotazník

Vážení kolegové,

prosím o vyplnění krátkého a snad i zábavného dotazníku týkajícího se toho, jak si utřídíme svět do různých kategorií.

Když se řekne název nějaké obecné kategorie, určitě si představíte nějakého konkrétního zástupce – např. když se řekne pes, představíte si např. nejdříve vlčáka. Pravděpodobně Vás tedy napadne jako první zástupce skupiny, který má nejvíce vlastností charakteristických pro danou skupinu. Psa tedy lépe reprezentuje vlčák než např. čivava. Pokuste se k následujícím kategoriím vymyslet vždy nejlepšího zástupce, který Vás napadne jako první (vždy pouze jednoho):

1) domácí užitkové zvíře

2) dopravní prostředek

3) zástupce lesní zvěře

4) kus nábytku

5) druh ovoce

6) druh zeleniny

7) strom

8) květina

4. Empirická část

4.1 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii domácí užitkové zvíře

Domácí užitkové zvíře je zvíře chované za účelem získání užitku pro člověka. Za užitková zvířata považují ta, která produkují potraviny (mléko, vejce, maso, vlnu či peří), tj. krávy, prasata, ovce, kozy, králíky, drůbež apod., dále pak zvířata, která jsou užívána při zemědělských nebo lesních pracích (kůň, vůl).

Za irelevantní považují naopak odpovědi uvádějící zvířata chovaná doma pouze pro potěšení, jako např. *myš, křeček, morče, osmák, potkan, želva*. Za irelevantní je považují i tehdy, jsou-li chovaná doma za účelem prodeje a dosažení finančního zisku.

Zvláštní pozornost si zasluhuje *pes*. *Pes* patří zvláště v současnosti mezi nejfrekventovanější domácí zvířata, ovšem nejedná se o užitkové zvíře. V rodinách funguje jako pes hlídací. Bývá využíván i v armádách (služební plemena psů) a v dnešní době také jako průvodce postiženého (asistenční pes). Jiné uplatnění má jako pes záchranářský, asistenční, lavinářský atd. Ve výzkumu získal 7% z celkového počtu odpovědí, přestože nesplňuje výše zmíněné charakteristiky. Podobným případem je kočka.

Za irelevantní dále považují odpovědi, které uvádějí respondenti s cílem zaujmout smyslem pro humor či zvrátit výsledky výzkumu (*bratři, žena, já, ptakopysk, mýval, lux, hyena*).

Celkově odpovídalo 1689 respondentů, odpověď *kráva* napsalo 40%. Následuje lexém prase a slepice. Následující tabulka ukazuje počty nejfrekventovanějších odpovědí v procentech celkově i v určité věkové kategorii. Např. v kategorii muži 18 – 35 let odpovídalo 292 respondentů, z tohoto počtu 36% napsalo odpověď *kráva*. Kompletní přehled všech odpovědí v celých číslech je v tabulce v závěru kapitoly.

Pro zajímavost uvádím i výsledky lexému „pes“, protože odpověď byla vysoce frekventovaná.

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
celkový počet respondentů v dané kategorii	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689
kráva	28%	28%	46%	52%	36%	55%	21%	35%	33%	24%	40%
prase	12%	14%	12%	13%	25%	20%	43%	28%	35%	17%	21%
slepice	7%	9%	15%	14%	13%	9%	10%	11%	6%	15%	11%
koza	6%	6%	2%	3%	6%	8%	7%	5%	11%	12%	7%
pes	23%	15%	8%	7%	4%	2%	6%	5%	4%	9%	7%

4.1.1 Specifika odpovědí z hlediska věku a pohlaví

Věková kategorie 6 – 13 let

Dle očekávání je častou odpovědí na první otázku u nejmladších respondentů právě odpověď *pes* (23% chlapců, 15% dívek). Pravděpodobně je to dáno oblibou psa jako zvířete chovaného doma, a to i ve městech, navíc je možné, že respondenti nerozuměli specifikačnímu označení kategorie „užitkové“.

V této kategorii se také vyskytlo nejvíce irelevantních odpovědí, a to zvláště u chlapců. Jsou to především názvy doma chovaných neužitkových zvířat (*křeček, morče, osmák, potkan, želva*). Vzhledem k tomu, že se jedná o nejmladší věkovou kategorii, předpokládám, že nebylo záměrem respondentů odpovídat chybně a výzkum zesměšňovat.

Když se podíváme do tabulky v závěru kapitoly, zaujme nás také fakt, že v této věkové kategorii se vyskytuje ve vyšší míře i odpověď *kůň*. Nemůžeme ovšem s jistotou rozhodnout – vzhledem k množství irelevantních odpovědí – že ho skutečně chápou jako zvíře užitkové.

Věková kategorie 14 – 17 let

V této věkové kategorii je opět nejčastější odpovědí *kráva* (46% u chlapců, 52% u dívek), dále *prase*, *slepice*. Irelevantní odpověď je pouze jedna (*křeček*), respondenti se snažili splnit zadání a uvést zvířata spadající do centrální oblasti kategorie.

Věková kategorie 18 – 35 let

Co se týče nejčastěji uváděných příkladů, nejsou ani v této kategorii žádné zvláštnosti. Na prvním místě se umístila *kráva* (36% u mužů, 55% u žen). Co je však zarážející, v této kategorii u mužů vyskytlo 12 odpovědí, které považuji za irelevantní, podle mého názoru vesměs se záměrem prezentovat se originálně a ukázat smysl pro humor či narušit výzkum. Jednalo se o následující odpovědi: *žena* (6x), *dívka*, *lux*, *hyena*, *mýval*, *ptakopysk*, *bratři*.

Ve výsledcích žen je tomu naopak. Tato nejpočetnější věková kategorie v rámci výzkumu odpovídá většinou dle zadání, nejvíce bylo odpovědí *kráva*, *prase*, *slepice*, *koza*. Vyskytla se pouze jedna irelevantní odpověď – *já*.

Věková kategorie 36 – 50 let

Tato kategorie zaujme častým výskytem odpovědi *prase* u mužů (43% u mužů, 28% u žen). Jde o jedinou skupinu, v níž odpověď *prase* výrazně převažovala nad odpovědí *kráva*. Tak jako u ostatních středních a vyšších věkových kategorií se v této věkové kategorii nevyskytují irelevantní odpovědi, respondenti se snažili kooperovat a splnili zadání.

Co se týče nejfrekventovanějších odpovědí u žen, nezískáme zde žádné výraznější odchylky od celkových výsledků. Zaujme nás snad jedinež odpověď *králík* (18x), častější než v jiných věkových skupinách.

Věková kategorie nad 50 let

V nejstarší věkové kategorii se častěji objevila odpověď *koza* (11% u mužů, 12% u žen). Opět se zde častěji než u mladších věkových skupin objevuje *králík* (viz tabulka na konci kapitoly), předpokládaným důvodem může být vlastní či zprostředkovaná zkušenost s chovatelstvím.

4.1.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii domácí užitkové zvíře

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14-17 let	muži 18-35 let	ženy 18-35 let	muži 36-50 let	ženy 36-50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
kráva	39	33	58	78	106	248	21	57	18	24	682
prase	17	16	15	19	72	88	43	46	19	17	352
slepice	9	11	19	21	38	38	10	18	3	15	182
pes	32	18	10	11	13	10	6	8	2	9	119
koza	8	7	3	4	17	37	7	9	6	12	110
králík	3	2	6	2	12	9	6	18	4	10	72
kůň	5	15	5	6	12	2	2	2	1	4	54
kočka	10	6	3	2	1	5	0	5	0	5	37
husa	0	1	2	2	3	2	3	1	0	3	17
ovce	1	3	3	3	1	3	2	1	0	0	17
kachna	0	0	0	0	3	2	0	0	1	0	6
osel	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	3
krůta	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	2
irelevantní	12	6	1	0	12	1	1	0	0	0	33
bez údaje	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	3
	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689

4.2 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii dopravní prostředek

Za dopravní prostředek považuji prostředek sloužící k přemísťování osob či věcí na delší vzdálenosti, tedy prostředky využívané k osobní dopravě, hromadné dopravě osob a dále nákladní dopravě.

Za irelevantní považuji doplňky, které usnadňují pohyb osobě, jako např. *lyže, skateboard, brusle, in-line brusle*. Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost tyto objekty označuje za sportovní náčiní. *Kolo* zařazuje slovník spisovné češtiny k dopravním prostředkům, proto ho i já chápu jako dopravní prostředek.

Pro výsledky výzkumu za sporné považuji i odpovědi uvádějící historické dopravní prostředky (*kočár, kůň*), přestože splňují základní charakteristiku uvedenou výše. Dále považuji za irelevantní odpověď *tank*, neboť se jedná o zbraň. Jako okrajové členy kategorie se jeví i vozidla, která budou spíše na periferii této kategorie, pro výsledky výzkumu jsou irelevantní (*popeláři, traktor, hydroplán, tříkolka, čtyřkolka*).

Následující tabulka ukazuje počty nejfrekventovanějších odpovědí v procentech podle věkové kategorie. Celkově odpovídalo 1689 respondentů, nejfrekventovanější odpověď *auto* uvedlo 58%. Kompletní přehled všech odpovědí v celých číslech je v závěru kapitoly.

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14-17 let	muži 18-35 let	ženy 18-35 let	muži 36-50 let	ženy 36-50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
celkový počet respondentů v dané kategorii	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689
auto	66%	66%	51%	54%	54%	58%	61%	73%	48%	48%	58%
autobus	11%	9%	17%	21%	16%	17%	13%	10%	9%	17%	15%
tramvaj	3%	3%	5%	3%	8%	8%	6%	2%	7%	6%	6%
vlak	2%	2%	5%	4%	4%	4%	9%	8%	15%	16%	6%
metro	2%	3%	7%	4%	6%	5%	0%	1%	2%	7%	4%

4.2.1 Specifika odpovědí z hlediska věku a pohlaví

Věková kategorie 6 – 13 let

Nejčastěji se vyskytuje odpověď *auto* (66% u chlapců, 66% u dívek), odpovědi uvádějící dopravní prostředky městské hromadné dopravy jsou o něco méně časté než u starších věkových kategorií, např. *autobus* uvedlo jen 11% chlapců a 9% dívek. V této kategorii se o něco méně než u jiných kategorií vyskytuje odpověď *vlak* (2% chlapců, 2% dívek). Několik respondentů také zmínilo *letadlo*. Ojediněle se vyskytly odpovědi jako *tank*, *tříkolka*, *popeláři* a další irelevantní odpovědi (*brusle*, *skate*, *lyže*).

Věková kategorie 14 – 17 let

Nejfrekventovanější odpovědí je *auto* (51% chlapců a 54% dívek). Následuje *autobus* (17% chlapců, 21% dívek). Jedná se o nejtypičtější dopravní prostředek, kterým se respondenti dané věkové skupiny přepravují v průběhu týdne.

Když se podíváme do tabulky v příloze, všimneme si, že oproti jiným věkovým kategoriím se vyskytuje častěji *motorka* (8 odpovědí chlapců, 10 odpovědí dívek). Motorka je stále oblíbeným a dostupným dopravním prostředkem a pravděpodobně souvisí s atraktivitou životního stylu, se kterým ji mají mladší respondenti spojení. U chlapců se čtyřikrát vyskytl *kamion*. Několikrát se vyskytlo i *jízdní kolo*. Irelevantní údaje se v této věkové skupině už nevyskytují.

Věková kategorie 18 – 35 let

U představitelů této věkové kategorie je také nejčastější odpovědí *auto* (54% mužů, 58% žen). Poměrně často vyskytovaly odpovědi uvádějící některý z prostředků hromadné dopravy, např. *autobus* (16% mužů, 17% žen). U této věkové kategorie se častěji než u jiných objevuje *metro* (6% mužů, 5% žen). Také se častěji než v ostatních kategoriích objevilo *jízdní kolo* (viz tabulka na konci kapitoly).

Věková kategorie 36 – 50 let

V této věkové kategorii je opět nejfrekventovanější odpovědí *auto* (61% mužů, 73% žen). Tento počet je vyšší než u ostatních věkových skupin. Následuje *autobus* (13% mužů, 10% žen) a *tramvaj* (6% mužů, 2% žen).

Na rozdíl od předchozích skupin se častěji vyskytuje odpověď *vlak* (9% mužů, 8% žen).

Věková kategorie nad 50 let

Nejčastější odpovědí je opět *auto* (48% mužů, 48% žen). Následuje *autobus* (9% mužů, 17% žen) a *tramvaj* (7% mužů, 6% žen).

Opět se častěji vyskytuje odpověď *vlak* (15% u mužů, 16% u žen). Respondenti kooperovali, nevyskytují se irelevantní odpovědi.

4.2.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii dopravní prostředek

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
auto	91	78	64	81	157	259	62	120	26	48	986
autobus	15	11	21	31	46	78	13	16	5	17	253
tramvaj	4	3	6	4	23	35	6	4	4	6	95
vlak	3	2	6	6	13	18	9	13	8	16	94
metro	3	4	9	6	18	24	0	2	1	7	74
kolo	2	4	6	4	11	8	7	5	2	3	52
motorka	3	2	8	10	5	8	1	1	3	1	42
letadlo	7	4	2	3	9	9	1	3	0	1	39
kamion	3	0	4	1	0	1	0	0	0	0	9
lod'	2	1	0	0	1	2	0	1	1	0	8
trolejbus	0	0	0	3	2	0	1	0	2	0	8
koloběžka	0	2	0	0	2	1	0	0	1	0	6
irelevantní	5	5	0	0	3	4	1	0	1	0	19
bez údaje	0	2	0	0	2	0	0	0	0	0	4
	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689

4.3 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii lesní zvěř

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost definuje zvěř jako volně žijící savce a ptáky, zpravidla lovné. Internetová encyklopedie Wikipedie za lesní zvěř považuje všechna lovná zvířata, srstnatá i pernatá, vyskytující se v našich lesích. Mezi srstnatou zvěř patří jelen, srnec, prase divoké, ale i hlodavci (zajíc, veverka, bobr). Mezi zvěř patří také šelmy medvědovité, psovitě, kočkovité, lasicovité. Mezi pernatou zvěř patří např. tetřev, bažant, koroptev a různé druhy sov.

Za irelevantní odpovědi tedy budu považovat odpovědi uvádějící hmyz, plazy a ryby, a to i tehdy, vyskytují-li se v našich lesích (*klišť, mravenec, žížala*). Dále považuji za irelevantní odpovědi uvádějící exotická zvířata, která se v naší zemi vyskytují pouze v zoologické zahradě (*lev, opice, slon*). Za irelevantní považuji i odpovědi uvádějící jako příklad zvířata domácí (*kůň, pes*).

Následující tabulka ukazuje počty nejfrekventovanějších odpovědí v procentech v dané věkové kategorii. Celkově odpovíдало 1689 respondentů, nejfrekventovanější odpověď *jelen* napsalo 46%. Např. v kategorii ženy 18 – 35 let odpovíдало 447 respondentek, z tohoto počtu 51% napsalo odpověď *jelen*. Kompletní přehled všech odpovědí v celých číslech je tabulce na konci kapitoly.

V této kategorii se celkem zřetelně rýsuje prototypická představa lesního zvířete, a to zvěř vysoká, *jelen* a *srna*. Přestože většina respondentů uvádí podobu *srna*, správně se zvíře nazývá *srnec obecný*.

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
celkový počet respondentů v dané kategorii	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689
jelen	36%	27%	40%	45%	50%	51%	43%	48%	52%	46%	46%
srna	12%	24%	21%	21%	24%	30%	34%	43%	28%	33%	27%
kanec	8%	3%	13%	4%	8%	3%	6%	2%	9%	1%	5%
liška	4%	7%	6%	7%	4%	6%	4%	2%	4%	6%	5%
veverka	4%	6%	5%	7%	2%	2%	1%	2%	0%	1%	3%

4.3.1 Specifika odpovědí z hlediska věku a pohlaví

Věková kategorie 6 – 13 let

Nejčastější odpovědí je *jelen* (36% chlapců, 27% dívek). Oproti chlapcům stejného věku však dívky psaly častěji odpověď *srna* (24% dívek, 12% chlapců). Uplatňuje se zde genderová inklinace volit zvíře, ke kterému se pojí asociace mírnějšího, jemnějšího a roztomilejšího zvířete. Tomu by nasvědčovaly i častější odpovědi *kanec* u chlapců (8% chlapců, 3% dívek). Dívky naopak častěji psaly odpovědi *liška* a *veverka*.

V této věkové kategorii mě zaujala častá odpověď *hajný* (viz tabulka na konci kapitoly). Ukázalo se, že menší děti ještě nedokázaly správně interpretovat úlohu a vzaly spojení *zástupce lesní zvěře* doslova. Hajný / myslivec opravdu lesní zvěř v jistém smyslu zastupuje. V této věkové kategorii se také několikrát vyskytuje odpověď *medvěd*. Dále se vyskytlo několik irelevantních odpovědí (*žížala*, *klíště*, *mravenec*). Těžko říci, zda se jedná o žert, či zda děti neúmyslně zvolily zvíře, které sice v lese žije, ale nepovažujeme ho za vhodný příklad.

Věková kategorie 14 – 17 let

V této kategorii byl opět nejčastější odpovědí *jelen* (40% chlapců, 45% dívek), na druhém místě se opět umístila *srna* (21% chlapců, 21% dívek). Chlapci uváděli často odpověď *kanec*, dívky zase odpověď *liška* a *veverka*.

Podíváme-li se do tabulky na konci kapitoly, všimneme si, že o něco častěji než u jiných věkových kategorií se objevil u chlapců *medvěd*, ač je jeho výskyt v našich lesích omezený.

Věková kategorie 18 – 35 let

Nejčastějšími odpověďmi jsou opět *jelen* (50% mužů, 51% žen) a *srna* (24% mužů, 30% žen). Následuje *kanec* (8% mužů, 3% žen). U mužů se objevuje ve dvanácti případech i *vlk*.

Projevuje se genderová charakteristika: u žen je opět častější odpověď *srna*. Třetí nejčastější odpovědí u žen v této věkové kategorii je *liška* (4% u mužů, 6% u žen).

Věková kategorie 36 – 50 let

Nejfrekventovanější odpovědí zůstává *jelen* (43% mužů, 48% žen). Od tohoto věku výše se zvyšuje četnost odpovědí *srna* (zde 34% mužů, 43% žen). Ostatní odpovědi jsou řídké (*kanec, liška, veverka*).

Věková kategorie nad 50 let

Nejčastější odpovědí je *jelen* (52% mužů, 46% žen). Druhou nejčastější odpovědí je *srna* (28% mužů, 33% žen). Ostatní odpovědi (*kanec, liška, veverka*) jsou řídké, projevuje se tendence koncentrovat odpovědi mezi dva hlavní prototypické představitele dané kategorie.

4.3.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii lesní zvěř

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
jelen	49	32	50	67	146	230	43	79	28	46	770
srna	16	28	26	32	69	133	34	71	15	33	457
kanec	11	4	16	6	24	15	6	4	5	1	92
liška	5	8	7	11	11	26	4	3	2	6	83
veverka	6	7	6	10	7	9	1	3	0	1	50
zajíc	5	4	6	5	5	5	4	0	1	9	44
medvěd	11	5	10	6	1	10	1	0	0	0	44
vlk	4	4	4	8	12	3	0	0	0	0	35
hajný	13	10	0	0	1	0	1	0	0	0	25
kuna	0	0	0	3	3	6	2	1	2	3	20
jezevec	2	1	0	0	3	2	1	3	0	0	12
sova	2	1	0	0	3	3	1	0	0	0	10
daněk	1	1	0	0	2	1	1	1	0	0	7
ježek	1	0	0	0	1	1	1	0	1	0	5
datel	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	2
rys	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	2
lasice	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
irelevantní	4	4	0	0	3	2	0	0	0	0	13
bez údaje	8	9	0	0	0	0	0	0	0	0	17
	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689

4.4 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii nábytek

Nábytek definuje Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost jako předměty pro zařízení bytu, místnosti. Podle internetové encyklopedie Wikipedie je nábytek funkční vybavení obytných i neobytných prostor sloužící k různorodým činnostem, např. relaxaci či pracovní činnosti. Nábytek se dělí na skříňový, sedací, stolový a ležací (www.wikipedia.cz). Akceptuji tedy všechny odpovědi uvádějící kusy nábytku spadající do těchto subkategorií.

Za nábytek nepovažuji látkové doplňky vybavení bytu (*polštáře, deky, záclony*). Za irelevantní odpovědi považuji též odpovědi uvádějící elektrospotřebiče (*lednice, sporák, rádio*), jelikož při kategorizaci je řadíme spíše mezi elektrospotřebiče; v krajním případě bychom je snad mohli považovat za periferní členy kategorie nábytek.

Za irelevantní odpovědi považuji rovněž odpovědi uvádějící doplňky vybavení, jako např. *obrazy, vázy, dekorace*.

V neposlední řadě považuji za irelevantní odpovědi části domu / bytu jako stavby (*okna, dveře, schody*) a části nábytku (*madlo, šuple*).

Následující tabulka ukazuje počty nejfrekventovanějších odpovědí v procentech v dané věkové kategorii: např. v kategorii ženy 18 – 35 let odpovídalo 447 respondentek, z tohoto počtu 37% napsalo odpověď *stůl*. Celkově odpovídalo 1689 respondentů, odpověď *stůl* napsalo 33%. Kompletní přehled všech odpovědí v celých číslech je v tabulce v závěru kapitoly.

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
celkový počet respondentů v dané kategorii	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689
stůl	25%	27%	21%	31%	28%	37%	27%	41%	41%	48%	33%
skříň	30%	21%	37%	21%	25%	21%	21%	15%	17%	10%	22%
židle	10%	20%	13%	21%	21%	17%	25%	19%	15%	12%	18%
postel	8%	11%	9%	12%	9%	13%	10%	9%	11%	10%	11%
křeslo	3%	5%	5%	5%	6%	6%	6%	7%	4%	6%	5%

4.4.1 Specifika odpovědí z hlediska věku a pohlaví

Věková kategorie 6 – 13 let

Nejmladší věková kategorie je specifická opět několika irelevantními odpověďmi jak chlapců, tak dívek (viz tabulka na konci kapitoly), např. *madlo*, *šuple* (pravděpodobně doslovné pochopení pojmu *kus nábytku*), *schody*, *dveře*, *váza*. Mezi odpověďmi chlapců se častěji vyskytla *skříň*, v porovnání s ostatními věkovými kategoriemi to ale není příliš signifikantní. Odpovědi se rozdělily především mezi nejfrekventovanější lexémy *stůl*, *skříň*, *židle*.

Věková kategorie 14 – 17 let

Jedinou odchylkou od ostatních kategorií je opět o něco vyšší frekvence odpovědi *skříň* u chlapců. U dívek převládá odpověď *stůl*. Vysvětlení nabízí genderová socializace. Ze stejného důvodu je u dívek častější odpověď *židle*, u chlapců zase *gauč* (viz tabulka v závěru kapitoly), který si spojujeme spíše s volnočasovými aktivitami.

Věková kategorie 18 – 35 let

V této kategorii se znovu objevuje stejná tendence – u žen je o něco častější odpověď *stůl*, u mužů je v porovnání s ženami častější odpověď *skříň*. I u irelevantních odpovědí je zřejmá genderová odlišnost: ženy psaly příklady *lednice*, *sporák*, muži *dveře*, *schody*.

Věková kategorie 36 – 50 let

Zvláště u žen stoupá výskyt odpovědi *stůl* (41%). Irelevantní údaje se v této věkové kategorii nevyskytují, odpovědi se koncentrují do tří nejfrekventovanějších *stůl*, *skříň*, *židle*.

Věková kategorie nad 50 let

Zde ještě výrazněji převládá odpověď *stůl*. Tak jako jsme pozorovali u ostatních pojmů, i zde se ukazuje, že u starších respondentů je prototyp ostřeji vyhraněn.

4.4.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii nábytek

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
stůl	35	32	26	46	82	165	27	68	22	48	551
skříň	42	25	47	32	74	96	21	24	9	10	380
židle	14	24	17	32	62	76	25	31	8	12	301
postel	11	13	11	18	26	58	10	15	6	10	178
křeslo	4	6	6	7	17	26	6	12	2	6	92
gauč	9	5	10	5	10	9	1	2	3	7	61
komoda	1	0	2	1	4	4	6	9	0	1	28
police	3	0	2	1	5	2	0	0	1	0	14
sedačka	2	2	1	2	1	3	1	1	0	0	13
linka	2	0	1	1	1	1	1	1	2	1	11
knihovna	0	0	0	0	3	1	0	1	0	1	6
lavice	0	1	1	2	1	0	0	0	0	0	5
TV	1	2	0	1	1	0	0	0	0	0	5
botník	1	0	1	0	0	1	0	0	0	1	4
věšák	0	0	0	1	1	0	0	0	0	1	3
peřinák	0	0	0	0	0	1	0	1	0	1	3
taburet	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	2
sekretář	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	2
irelevantní	3	4	0	0	3	4	2	0	0	0	16
bez údaje	10	4	0	0	0	0	0	0	0	0	14
	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689

4.5 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii druh ovoce

Ovoce definuje Slovník spisovné češtiny jako jedlé plody (zejména stromů a keřů), požitelné za syrova. Internetová encyklopedie Wikipedie označuje jako *ovoce* zpravidla sladké jedlé plody nebo semena víceletých rostlin, nejčastěji dřevin.

Za relevantní považují odpovědi uvádějící různé druhy malvic (jádroviny), peckovic a bobulí (drobného ovoce), především ovoce u nás pěstované. Často se vyskytuje chybná odpověď *meloun*, ten spadá z hlediska biologie do kategorie zelenina, nicméně čeští mluvčí ho často považují kvůli sladké chuti za ovoce.

Za okrajové členy této kategorie považují exotické ovoce, které sice splňuje výše stanovené charakteristiky (*datle, nashi, litchi, papája, flk, kaki, karambola*), ale vzhledem k celkovým výsledkům výzkumu je irelevantní. Naopak exotické druhy ovoce, které jsou jako potravina u nás běžně konzumovány (*banán, pomeranč, mandarinka*), považují za relevantní, jelikož u nás téměř zdomácněly.

Následující tabulka ukazuje počty nejfrekventovanějších odpovědí v procentech v dané věkové kategorii: např. v kategorii muži nad 50 let odpovídalo 54 respondentů, z tohoto počtu 61% napsalo odpověď *jablko*. Celkově odpovídalo 1689 respondentů. Kompletní přehled všech odpovědí v celých číslech je v tabulce na konci kapitoly.

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14-17 let	muži 18-35 let	ženy 18-35 let	muži 36-50 let	ženy 36-50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
celkový počet respondentů v dané kategorii	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689
jablko	49%	44%	50%	50%	50%	55%	65%	72%	61%	65%	55%
banán	11%	9%	8%	13%	14%	11%	8%	6%	7%	1%	10%
pomeranč	14%	11%	17%	10%	11%	9%	1%	3%	4%	6%	9%
hruška	3%	4%	5%	5%	1%	4%	7%	4%	11%	7%	4%
jahoda	1%	8%	2%	7%	2%	6%	3%	2%	0%	2%	4%

4.5.1 Specifika odpovědí z hlediska věku a pohlaví

Věková kategorie 6 – 13 let

V nejmladší věkové kategorii bylo *jablko* sice nejfrekventovanější odpovědí, nicméně v porovnání s ostatními věkovými kategoriemi bylo zvoleno méně často. O to častěji volili nejmladší respondenti jiné druhy ovoce, např. *pomeranč*, *banán*, *mandarinku*, *kiwi*, což může souviset s jejich oblibou a zvýšenou dostupností na trhu. Exotické druhy ovoce se také u této věkové kategorie objevovaly častěji než u jiných (*nashi*, *litchi*, *papája*, *kaki*).

Věková kategorie 14 – 17 let

Tato věková kategorie se příliš neliší od nejmladší věkové skupiny. Nejfrekventovanější odpovědí je opět *jablko*, dalšími nejčastějšími odpověďmi jsou taktéž *banán* a *pomeranč*. Odpověď *jahoda* byla opět častější u dívek, stejně jako v předcházející věkové kategorii.

Věková kategorie 18 – 35 let

U této kategorie zmíním dvě zajímavosti: u žen i u mužů v této věkové kategorii se poměrně často objevuje odpověď *ananas*. Dále se opět u žen vyskytuje často odpověď *jahoda* (viz tabulka na konci kapitoly). V této věkové kategorii se také vyskytlo nejvíce chybných odpovědí *meloun*.

Věková kategorie 36 – 50 let

U této věkové skupiny je velmi výrazná frekvence odpovědi *jablko* (65% mužů, 72% žen). Může to souviset s jistou duševní vyzrálostí, respondenti nevolili prototyp na základě momentální zkušenosti a inspirace, ale vycházeli více ze zadání úlohy – zvolit nejlepšího reprezentanta pro danou kategorii. Přesto se v této věkové kategorii vyskytly odpovědi spadající k periferní oblasti kategorie (*fík*, *avokádo*). Napsáním neobvyklého druhu ovoce mohli respondenti sledovat zvýšení vlastní prestiže.

Věková kategorie nad 50 let

Opět můžeme pozorovat vysokou frekvenci odpovědi *jablko* (61% mužů, 65% žen). Oproti mladším věkovým kategoriím je častější odpověď *hruška*, i když se nejedná o signifikantní výskyt (11% mužů, 7% žen). Menší je frekvence výskytu exotického ovoce.

4.5.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii ovoce

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
jablko	68	52	63	75	147	247	66	118	33	64	933
banán	15	11	10	20	41	50	8	10	4	1	170
pomeranč	19	13	22	15	33	40	1	5	2	6	156
hruška	4	5	6	8	4	16	7	7	6	7	70
jahoda	2	10	3	11	7	28	3	4	0	2	70
ananas	3	3	2	3	12	22	4	4	1	3	57
meloun	4	3	6	2	9	7	0	5	1	0	37
mandarinka	4	4	3	3	8	7	0	2	0	0	31
kiwi	5	2	3	1	8	3	0	3	0	1	26
švestka	2	1	2	2	3	1	3	2	5	3	24
broskev	0	0	1	0	5	5	2	0	1	3	17
mango	1	4	1	2	2	4	2	1	0	0	17
víno	1	0	1	1	3	4	0	1	0	1	12
třešeň	0	0	1	1	0	4	1	1	0	3	11
meruňka	0	1	1	1	2	1	1	0	1	2	10
pomelo	2	1	1	1	2	2	1	0	0	0	10
citron	1	1	0	0	3	2	1	0	0	0	8
malina	0	1	0	1	0	2	0	0	0	1	5
višeň	0	0	0	1	0	0	0	1	0	2	4
nektarinka	0	0	0	1	1	1	0	0	0	0	3
irelevantní	3	2	0	0	2	1	1	1	0	0	10
bez údaje	4	4	0	0	0	0	0	0	0	0	8
	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689

4.6 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii druh zeleniny

Zeleninu definuje Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost jako části (listy, kořeny, plody) některých pěstovaných rostlin požívané za syrova nebo vařené. Podle internetové encyklopedie Wikipedie jsou jako zelenina označovány jedlé části kulturních jednoletých nebo dvouletých rostlin.

Za relevantní odpovědi považují druhy spadající do subkategorie zeleniny kořenové, listové, luskové, cibulové, plodové.

Za irrelevantní odpovědi považují odpovědi chybné, většinou se jedná o ovoce (víno, jahody, angrešt).

Méně časté byly odpovědi udávající druhy zeleniny, které bychom v našich kulturních podmínkách řadili spíše k periferní oblasti kategorie (kopr, tuřín, rukola), vzhledem k malému výskytu jsou pro výsledky výzkumu irelevantní.

Následující tabulka ukazuje počty nejfrekventovanějších odpovědí v procentech v dané věkové kategorii: např. v kategorii ženy nad 50 let odpovídalo 99 respondentek, z tohoto počtu 64% napsalo odpověď *mrkev*. Celkově odpovídalo 1689 respondentů, odpověď *mrkev* napsalo 45%. Kompletní přehled všech odpovědí v celých číslech je v tabulce na konci kapitoly.

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14-17 let	muži 18-35 let	ženy 18-35 let	muži 36-50 let	ženy 36-50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
celkový počet respondentů v dané kategorii	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689
mrkev	43%	31%	47%	35%	37%	45%	55%	58%	69%	64%	45%
okurka	8%	19%	11%	22%	11%	15%	12%	10%	7%	4%	13%
rajče	11%	13%	11%	12%	13%	13%	10%	10%	0%	11%	12%
paprika	6%	15%	6%	15%	9%	14%	2%	6%	4%	2%	9%
zelí	4%	3%	6%	1%	4%	3%	3%	4%	6%	4%	4%

4.6.1 Specifika odpovědí z hlediska věku a pohlaví

Věková kategorie 6 – 13 let

Stejně jako jsme mohli pozorovat u ostatních prototypů, u této věkové kategorie jsou odpovědi více rozptýleny mezi vícero druhů zeleniny. Z tohoto důvodu je i četnost nejfrekventovanější odpovědi nižší než u starších věkových kategorií: *mrkev* zvolilo za prototyp 43% chlapců a 31% dívek. Rozptýlenost odpovědí (*okurka* 19%, *rajče* 13%, *paprika* 15%) je také nápadnější u dívek. Vzhledem k mladšímu věku se vyskytly i zcela chybné odpovědi *hroznové víno*, *jahody*, *angrešt*. Několik respondentů úkol ponechalo bez odpovědi.

Věková kategorie 14 – 17 let

Právě tak jako u nejmladší věkové kategorie i u této vidíme rozdíly v odpovědích dívek a chlapců. Zatímco odpovědi chlapců se více koncentrovaly do prototypu *mrkev* (47%), u dívek jsou odpovědi rozptýleny mezi více běžných druhů zeleniny: *mrkev* 35%, *okurka* 22%, *rajče* 12%, *paprika* 15%.

Věková kategorie 18 – 35 let

Prototyp *mrkev* uvádí v této věkové kategorii 37% mužů a 45% žen. Rozptýl ostatních odpovědí je podobný u žen i u mužů, ze všech věkových kategorií se právě u této objevuje nejvíce různých odpovědí, např.: *zelí*, *květák*, *salát*, *celer*, *brambory* se objevují častěji než u jiných skupin.

Věková kategorie 36 – 50 let

Stejně jako u ostatních položek se zde objevuje tendence ke koncentraci odpovědí k jednomu prototypu: *mrkev* zvolilo 55% mužů a 58% žen. Několik respondentů uvedlo *okurku*, *rajče*, *papriku*, ostatní druhy zeleniny tato věková kategorie jako prototyp téměř nevolila.

Věková kategorie nad 50 let

U této věkové kategorie je tendence ke koncentraci odpovědí k jednomu prototypu ještě vyhraněnější: prototyp *mrkev* volilo 69% mužů a 64% žen. Ostatní odpovědi se vyskytly zřídka (viz tabulka na konci kapitoly). Opět musím konstatovat, že se stoupajícím věkem je kategorizace výraznější.

4.6.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii zelenina

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	celkem
mrkev	59	37	59	52	109	200	56	95	37	63	767
okurka	11	22	14	33	33	69	12	16	4	4	218
rajče	15	15	14	18	39	60	10	16	0	11	198
paprika	8	18	7	23	26	62	2	10	2	2	160
zelí	6	3	8	2	13	13	3	7	3	4	62
květák	6	4	4	4	10	9	2	3	1	3	46
salát	8	3	4	3	9	4	2	2	1	2	38
celer	2	1	2	1	10	2	0	1	2	3	24
brambor	2	0	2	1	5	7	2	3	0	2	24
kedlubna	1	1	0	1	6	7	4	1	1	0	22
brokolice	1	1	1	0	3	7	3	4	0	1	21
meloun	4	2	2	2	6	1	0	0	0	0	17
pórek	2	3	0	2	5	2	0	2	0	0	16
cibule	2	0	3	1	5	0	3	0	1	1	16
petržel	0	0	0	0	1	1	1	2	1	2	8
hrášek	1	1	2	2	1	0	0	1	0	0	8
lilek	0	0	0	1	4	1	0	1	0	0	7
ředkvička	2	0	1	1	2	0	0	0	1	0	7
kapusta	0	0	1	1	0	1	0	1	0	1	5
cuketa	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	3
česnek	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	3
irelevantní	3	3	1	0	4	0	0	0	0	0	11
bez údaje	4	4	0	0	0	0	0	0	0	0	8
	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689

4.7 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii strom

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost definuje strom jako dřevinu s kmenem, která se nahoře větví v korunu. Za relevantní odpovědi budu považovat stromy listnaté i jehličnaté.

Jako odpovědi se objevily i stromy, které bychom zařadili k periferní oblasti kategorie, a to především z důvodu výskytu v cizích krajích (*cypřiš, cedr, sekvoj*). Vzhledem k malému výskytu jsou pro výsledky výzkumu irelevantní. Dále považuji za irelevantní dřeviny, které neodpovídají charakteristice stromu (*keř, křoví*).

Z hlediska naší kultury považuji za irelevantní odpověď i *baobab*, nicméně v tabulce v závěru kapitoly ho uvádím vzhledem k častému výskytu této odpovědi odděleně od ostatních irelevantních odpovědí.

Následující tabulka ukazuje počty nejfrekventovanějších odpovědí v procentech v dané věkové kategorii: např. v kategorii dívky 6 – 13 let odpovídalo 118 respondentek, z tohoto počtu 25% napsalo odpověď *lípa*. Celkově odpovídalo 1689 respondentů, odpověď *lípa* napsalo 25%. Kompletní přehled všech odpovědí v celých číslech je v tabulce na konci kapitoly.

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	
celkový počet respondentů v dané kategorii	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689
lípa	14%	25%	17%	19%	20%	32%	19%	31%	15%	36%	25%
dub	27%	26%	28%	21%	26%	18%	15%	13%	17%	5%	20%
smrk	16%	10%	17%	13%	15%	12%	24%	19%	19%	15%	15%
javor	11%	9%	6%	9%	9%	7%	7%	5%	0%	2%	7%
jabloň	5%	7%	5%	10%	4%	5%	6%	5%	11%	12%	6%

4.7.1 Specifika odpovědí z hlediska věku a pohlaví

Věková kategorie 6 – 13 let

V nejmladší věkové skupině je nejfrekventovanější odpovědí *dub* (27% chlapců, 26% dívek). U dívek je častěji než u chlapců jmenována *lípa* (25% dívek, ale jen 14% chlapců). I u ostatních věkových kategorií můžeme pozorovat tuto tendenci: ženy volí častěji jako prototyp *lípu*, u mužů jsou frekventovanější *dub* a *smrk*. Může se jednat o náhodu, ale vzhledem k poměrně rozsáhlému vzorku bych tento fakt spíše vysvětlovala genderovou odlišností. U nejmladšího věku také byla u dívek častější odpověď *jabloň* či jiný ovocný strom (*hruška*, *švestka*), tedy stromy nesoucí plody.

Věková kategorie 14 – 17 let

Rozdíly v uváděných stromech už nejsou tak markantní (*dub* 28% chlapců, 21% dívek, *smrk* 17% chlapců, 13% dívek, *lípa* 17% chlapců, 19% dívek); dívky volí častěji stromy ovocné (*jabloň* 5% chlapců, 10% dívek). Navíc vyskytlo několik dřevin, které nejsou pro naše kraje typické (*sekvoj*, *cypřiš*, *cedr*).

Věková kategorie 18 – 35 let

Výrazně častěji se u žen vyskytuje odpověď *lípa* (32% žen, ale jen 20% mužů). U mužů naopak převládá *dub* (26% mužů, ale jen 18% žen). Zvláštností u mužů této věkové skupiny je několik odpovědí *baobab*. Díky většímu počtu respondentů v této věkové kategorii také můžeme pozorovat větší rozptýl odpovědí: vyskytuje se např. i *buk*, *bříza*, *topol*, *jedle*.

Věková kategorie 36 – 50 let

U této věkové skupiny jsem u jiných položek dotazníku často konstatovala, že se odpovědi koncentrují do jednoho prototypu (jako např. *jablko*, *mrkev*). Je zřejmé, že v této kategorii tomu tak není. Spíše se projevuje stejná tendence jako u mladších věkových kategorií. Ženy častěji volí *lípu* (31% žen, 19% mužů), muži o trochu častěji volí *dub* (15% muži, 13% ženy) a *smrk* (muži 24%, ženy 19%). Ostatní typy odpovědí jsou řídké (viz tabulka na konci kapitoly).

Věková kategorie nad 50 let

Zde je výše popsaná tendence k genderovému rozlišení nejmarkantnější ze všech skupin: *lípu* zvolilo 36% žen, ale jen 15% mužů, *dub* zvolilo 17% mužů, ale jen 5% žen, *smrk* zvolilo 19% mužů a 15% žen. Ostatní typy odpovědí nebyly příliš časté (viz tabulka na konci kapitoly).

4.7.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii strom

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	
lípa	20	29	22	29	58	144	19	51	8	36	416
dub	37	31	35	31	75	81	15	22	9	5	341
smrk	22	12	21	19	44	55	24	31	10	15	253
javor	15	11	8	14	26	32	7	9	0	2	124
jabloň	7	8	6	15	11	24	6	8	6	12	103
buk	8	6	7	7	23	23	5	6	4	5	94
bříza	9	7	8	8	3	25	3	7	1	4	75
topol	2	1	2	1	13	24	7	7	0	2	59
borovice	6	2	4	4	8	8	7	9	2	3	53
jedle	1	0	0	2	5	10	0	1	3	7	29
kaštan	2	3	2	4	3	5	2	5	2	0	28
jiný ovocný	0	2	1	3	4	2	1	2	3	2	20
tis	0	0	1	0	3	2	1	2	2	1	12
vrba	0	0	2	2	2	2	0	1	1	1	11
modřín	2	1	1	2	1	2	0	1	0	1	11
jasan	1	0	1	2	1	1	2	2	0	0	10
baobab	1	0	1	1	4	1	0	0	0	0	8
ořech	0	0	1	1	1	1	1	0	1	1	7
habr	0	0	1	1	1	1	0	0	1	1	6
olše	0	0	1	0	1	1	0	0	1	1	5
jinan	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0	3
irelevantní	2	1	0	3	2	1	1	1	0	0	11
bez údaje	3	4	0	0	3	0	0	0	0	0	10
	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689

4.8 Chápání kognitivně-kulturního prototypu v kategorii květina

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost definuje květinu jako rostlinu s pěknými květy nebo listy. Je zde tedy patrná estetická hodnota.

Za irelevantní považují odpovědi udávající rostliny, které nemají výše zmiňovanou estetickou hodnotu (bodlák, kopřiva, kapradí, marihuana).

Následující tabulka ukazuje počty nejfrekventovanějších odpovědí v procentech v dané věkové kategorii: např. v kategorii dívky 14 – 17 let odpovídalo 149 respondentek, z tohoto počtu 34% napsalo odpověď *růže*. Celkově odpovídalo 1689 respondentů, odpověď *růže* napsalo 42%. Kompletní přehled všech odpovědí v celých číslech je v tabulce v závěru kapitoly.

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	
celkový počet respondentů v dané kategorii	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689
<i>růže</i>	38%	42%	33%	34%	45%	45%	45%	47%	41%	43%	42%
<i>kopretina</i>	5%	7%	10%	9%	15%	17%	21%	16%	15%	21%	14%
<i>tulipán</i>	9%	9%	13%	9%	8%	7%	7%	7%	4%	1%	8%
<i>pampeliška</i>	11%	10%	18%	11%	9%	5%	5%	4%	2%	3%	8%
<i>sedmikráska</i>	6%	8%	5%	6%	5%	5%	1%	2%	2%	0%	5%

4.8.1 Specifika odpovědí z hlediska věku a pohlaví

Věková kategorie 6 – 13 let

Růži volilo jako prototyp 38% chlapců a 42% dívek. Na druhém místě v této věkové skupině figuruje *pampeliška* (11% chlapců a 10% dívek). U této kategorie je poměrně široký rozptyl odpovědí, vyskytují se např. i *orchidej*, *lilie*, *fialka*, *pampeliška* a *sedmikráska*.

Věková kategorie 14 – 17 let

V této kategorii byla *růže* o něco méně frekventovanou odpovědí než v ostatních věkových kategoriích (33% chlapců a 34% dívek). Druhou nejčastější odpovědí je *pampeliška* (18% chlapců a 11% dívek). Několikrát se vyskytuje odpověď *orchidej*, *lilie*, *fialka*. Odpovědi jsou opět rozptýleny do mnoha příkladů (viz tabulka na konci kapitoly).

Věková kategorie 18 – 35 let

Růži volilo jako prototyp 45% mužů a 45% žen, což je o něco více než u mladších kategorií. Na druhém místě se umístila *kopretina* (15% mužů, 17% žen). U žen této věkové skupiny se navíc objevují odpovědi *slunečnice*, *orchidej* a *lilie*. U mužů se objevuje několik irelevantních odpovědí, např. *bodlák*, *kopřiva*, *marihuana*.

Věková kategorie 36 – 50 let

Nejfrekventovanější květinou je *růže* (45% mužů, 47% žen), dále *kopretina* (21% mužů a 16% žen). Ostatní odpovědi jsou řidší, nicméně objevují se i jiné druhy květin (*astra*, *kala*, *orchidej*).

Věková kategorie nad 50 let

Podobně jako u předchozí věkové skupiny je nejčastější *růže* (41% mužů, 43% žen). Poměrně častá je *kopretina* (15% mužů, 21% žen). Vyskytují se i další druhy květin, i když méně často: *astra*, *kala*, *orchidej*.

4.8.2 Počty odpovědí podle klesající frekvence v kategorii květina

	chlapci 6-13 let	dívky 6-13 let	chlapci 14-17 let	dívky 14- 17 let	muži 18- 35 let	ženy 18- 35 let	muži 36- 50 let	ženy 36- 50 let	muži nad 50 let	ženy nad 50 let	
růže	53	50	41	51	132	203	45	77	22	43	717
kopretina	7	8	12	14	45	76	21	26	8	21	238
tulipán	13	11	16	14	23	33	7	11	2	1	131
pampeliška	15	12	23	17	25	23	5	6	1	3	130
sedmikráska	8	10	6	9	15	24	1	4	1	0	78
slunečnice	2	3	2	5	8	20	2	3	2	2	49
orchidej	4	6	2	4	6	12	2	6	0	4	46
lilie	6	6	2	7	8	15	0	0	0	0	44
fialka	6	2	6	2	1	6	1	2	1	0	27
astra	2	0	3	2	0	2	2	7	3	4	25
kala	0	0	0	2	3	3	1	5	4	3	21
narcis	0	1	2	4	1	3	2	2	1	3	19
konvalinka	1	2	0	3	1	6	0	2	1	2	18
gerbera	0	0	0	3	0	7	1	3	1	3	18
kaktus	0	0	4	3	3	0	3	0	0	1	14
karafiát	1	0	1	1	3	2	0	2	2	0	12
muškát	1	0	1	0	2	4	2	0	0	1	11
jiřina	0	0	1	1	1	0	0	1	0	4	8
sněženka	3	2	0	1	0	0	0	0	0	0	6
chryzantéma	0	0	0	0	4	0	0	0	0	1	5
levandule	3	2	0	0	0	0	0	0	0	0	5
bledule	2	1	1	1	0	0	0	0	0	0	5
pomněnka	0	0	0	3	0	1	0	1	0	0	5
mečík	0	0	0	0	0	0	0	2	1	2	5
chrpa	0	0	1	1	0	1	0	1	1	0	5
krokus	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	4
petrklíč	2	0	0	0	2	0	0	0	0	0	4
leknín	0	0	0	0	1	0	1	1	1	0	4
zvonek	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	4
frézie	0	0	0	0	0	2	1	1	0	0	4
blatouch	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0	3
pivoňka	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	3
irelevantní	2	0	1	0	5	3	1	0	1	1	14
bez údaje	4	0	0	0	3	0	0	0	0	0	7
	138	118	126	149	292	447	101	165	54	99	1689

5. Závěr

V této studii jsem si kladla za cíl zjistit, zda v našem kulturním kontextu můžeme najít pro zvolené kategorie významový prototyp. Jako prototyp zde chápu představitele této kategorie, který má rysy pro danou kategorii nezbytné, a zároveň kategorii reprezentuje lépe než jiní její členové.

V říjnu, listopadu a prosinci 2008 jsem prováděla spolu se studenty Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy dotazníkové šetření, získala jsem odpovědi od 1689 respondentů, z toho bylo 711 mužů, 978 žen.

Předpokládala jsem, že volba konkrétního kulturního prototypu bude záviset na kultuře, se kterou se respondent setkával od dětství, v našem případě je to kultura česká, informace o okolním světě a významy slov si osvojovali respondenti v českém jazyce. Tato presupozice se potvrdila, nejvíce odpovědí bylo vždy vázaných na náš kulturní kontext (např. respondenti častěji volili české ovoce – *jablko* než druhy exotické; častěji volili stromy rostoucí v našich podmínkách – *lípu*, *dub* než stromy u nás se nevyskytující apod.).

Dále jsem předpokládala, že volba prototypu bude ovlivněna proměnnými subjektivními činiteli, jako jsou věk a pohlaví respondenta. Tento předpoklad se do jisté míry potvrdil. Dospělí a zvláště starší respondenti se spíše shodovali ve svých odpovědích, zatímco odpovědi mladších respondentů se od sebe více navzájem lišily. Starším respondentům se tak dařilo lépe najít kognitivně-kulturní prototyp, mladší respondenti, zvláště pak děti, byli více ovlivněni momentální zkušeností a vlastními preferencemi, prototyp se tedy v jejich odpovědích profiloval méně vyhraněným způsobem (např. v kategorii *domácí užitkové zvíře* volili odpověď *pes*, která se u jiných věkových skupin vyskytovala řídce).

Na volbu konkrétního prototypu mělo vliv i pohlaví respondentů. Muži volili v kategorii *lesní zvěř* více např. *jelena* a *kance*, ženy *srnku* a *lišku*; v kategorii *strom* muži volili více *dub* a *smrk*, ženy *lípu*.

Celkově se povedlo u každé kategorie získat jeden nejčastěji uváděný prototyp, nicméně frekvence odpovědí se u jednotlivých kategorií liší.

V kategorii *domácí užitkové zvíře* získala 40% odpověď *kráva*, 20% odpověď *prase*. Můžeme konstatovat, že pro české respondenty je prototypem zvíře chované v naší kultuře v domácích hospodářstvích za účelem poskytování obživy (maso, mléko a další produkty).

V kategorii *dopravní prostředek* získala 58% odpověď *auto*, 15% odpověď *autobus*. Prototypem se tedy stal osobní dopravní prostředek. Na druhém místě se umístil jeden

z nejčastěji využívaných dopravních prostředků městské hromadné dopravy, vnitrostátních i mezinárodních linek.

V kategorii *zástupce lesní zvěře* se jako prototyp uplatnili představitelé zvěře vysoké, a to na prvním místě *jelen* s počtem 46% a na druhém místě *srna* s počtem 27% odpovědí. Za prototypického představitele lesní zvěře v naší kultuře můžeme na základě tohoto šetření považovat zvěř vysokou, vyskytující se běžně v našich lesích.

V kategorii *kus nábytku* byly nejčastější odpovědi *stůl* 33%, *skříň* 22%, *židle* 18%. Čeští respondenti si představí typické vybavení místnosti (pravděpodobně obývacího pokoje), což je stůl obklopený židlemi a skříně.

V kategorii *druh ovoce* získalo *jablko* 55%, ostatní druhy ovoce získaly už jen 10% a méně. Lze tedy říci, že *jablko* považují čeští respondenti za nejlepšího představitele dané kategorie. U mladších věkových skupin byly odpovědi více rozptýleny, vyskytovalo se častěji než u jiných věkových skupin exotické ovoce.

V kategorii *druh zeleniny* získala *mrkev* 45%, ostatní druhy zeleniny získaly 13% a méně procent. Opět tedy můžeme konstatovat, že nejlepším příkladem se stala pro respondenty typicky česká zelenina. Volilo ji více starších respondentů, u mladších byly odpovědi více rozptýleny.

V kategorii *strom* se nejfrekventovanější odpovědi rozptýlily mezi *lípu* (25%), *dub* (20%) a *smrk* (15%). Objevují se zde výše zmiňované genderové odchylky ve volbě prototypu. Můžeme konstatovat, že jednotný prototyp nebyl nalezen, nicméně všechny tři nejčastěji uváděné stromy fungují jako dobré příklady pro danou kategorii a jsou v souladu s českou kulturní zkušeností.

V kategorii *květina* získala 42% *ruže*, na druhém místě se umístila *kopretina* s počtem 14%. První se tedy umístila květina okrasná, na druhém místě skončila květina luční.

6. Literatura:

Altmann, G. *Výstup na Babylónskou věž. Otázky jazyka, mysli a porozumění*. Praha: Triáda, 2005. ISBN 80-86138-70-4

Čermák, F. *Jazyk a Jazykověda*. Praha: Pražská imaginace, 1997. ISBN 80-7110-183-4

Gleitman, H. *Psychology*. New York: Norton and Company, 2003. ISBN 03-9397-767-6

Hřebíčková, M.; Kouřilová, S. *Evropa národních stereotypů*. Lidové noviny 7. 2. 2009

Hagege, C. *Člověk a řeč*. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 80-7184-331-8

Chomsky, N. *Language and Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. ISBN 978-0-521-67493-5

Jackendoff, R. *Foundations of language*. Oxford: Oxford University Press, 2002. ISBN 0-19-827012-7

Kuric, J. a kol. *Ontogenetická psychologie*. Praha: SPN 1986

Lakoff, G. *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda, 2006. ISBN 80-86138-78-X

Lakoff, G.; Johnson, M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002. ISBN 80-7294-071-6

Langmeier, J.; Krejčířová, D. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada Publishing, 1998. ISBN 80-7169-195-X

Murphy, R. *Úvod do sociální a kulturní antropologie*. Praha: Slon, 2006. ISBN 80-86429-25-3

Nebeská, I. *Úvod do psycholingvistiky*. Praha: H&H, 1992. ISBN 80-85467-75-5

Palek, B. *Základy obecné jazykovědy*. Praha: SPN, 1989. ISBN 80-04-22-937-9

Piaget, J. *Psychologie inteligence*. Praha: SPN, 1970.

Piasecka, L. *Ways with words*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2001.
ISBN 83-88796-29-1

Pinker, S. *The language instinct*. New York: William Morrow, 1994. ISBN 0-670-03151-8

Renzetti, C. M.; Curran, D. J. *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum, 2003.
ISBN 80-246-0525-2

Rickheit, G.; Bock, M. (eds.) *Psycholinguistic Studies in Language Processing*. New York: Walter de Gruyter, 1983. ISBN 3-11-008994-7

Rosch, E. *Cognition and Categorization*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1978

Rosch, E.; Mervis, C. B. *Family Resemblances: Studies in the internal structure of categories*. *Cognitive Psychology* 7, 1975, 573-605

Salzmann, Z. *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1997. ISBN 80-85010-01-1

Sedláčková, M. *Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie. Mentální reprezentace a mentální modely*. Praha: Grada Publishing, 2004. ISBN 80-247-0375-0

Sheehy, G. *Průvodce dospělostí*. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-717-818-51

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia, 1994. ISBN 80-200-0493-9

Steinberg, D. *Psycholinguistics. Language, Mind and World*. London: Longman, 1988.
ISBN 0-582-29113-5

Sternberg, R. J. *Kognitivní psychologie*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-376-5

Švehlová, M. (in Machová, S.; Švehlová, S.) *Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny*. Praha: PedF UK, 1996. ISBN 80-86039-05-6

Vágnerová, M. *Vývojová psychologie. Dětství, dospělost, stáří*. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-308-0

Vágnerová, M. *Vývojová psychologie II*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1318-5

Vaňková, I. *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1122-8

Vaňková, I. a kol. *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0919-3

Wittgenstein, L. *Philosophical Investigations*. New York: MacMillan, 1953.

<http://cs.wikipedia.org>

7. Anotace

Tématem této bakalářské práce je kategorizace v českém kulturním a jazykovém kontextu. V úvodní části práce prezentuji teoretická východiska. V empirické části prezentuji výsledky výzkumu, který jsem prováděla mezi 1689 respondenty v roce 2008. Výzkum byl zaměřen na mapování kognitivně-kulturních prototypů u vybraných kategorií (domácí užitkové zvíře, dopravní prostředek, lesní zvěř, nábytek, ovoce, zelenina, strom, květina). Získaná data jsem interpretovala z hlediska subjektivních proměnných, jako je věk a pohlaví respondentů. Data byla rovněž kvantifikována, součástí práce jsou i tabulky výskytu odpovědí v celých číslech a procentech. Získané poznatky o kognitivně-kulturních prototypích jsem dále interpretovala ve vztahu k našim kulturním podmínkám.

Klíčová slova: sémantický prototyp, kognitivně-kulturní prototyp / stereotyp, jazykový obraz světa, psycholinguistika, kognitivní lingvistika

Anotation

The topic of this thesis is the categorization in the Czech cultural and language context. In the first part of this study I am presenting the theoretical background. In the empirical part I am presenting the results of the survey that I carried among 1689 respondents in 2008. The survey was oriented at mapping cognitive-cultural prototypes in selected categories (domestic animal, means of transport, wild forest animal, furniture, fruit, vegetables, tree, flower). The collected data were interpreted according to subjective factors, e.g. age and gender of the respondents. The data were also quantified, part of the work are also tables of the percentage and frequency of answers. The collected data about cognitive-cultural prototypes were further interpreted in the relation to our culture conditions.

Key words: semantic prototype, cognitive-cultural prototype / stereotype, language image of the world, psycholinguistic, cognitive linguistic